

ТЫВА ДЫЛ

3

класс

Ш.Ч. Сат, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар

ТЫВА ДЫЛ

3 класс

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге
болгаш эртем яамызы сүмелээн

Кызыл • 2020

ББК 81.2 (Тув)

С 12

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелзэн

Эртем талазы-биле редактору *Л.С. Кара-оол*, филология
эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: *М.В. Тулуш*, Кызылдың 1 дугаар орту-
мак школазының эге класстар башкызы; *С.А. Монгуш*, Кызыл-
дың 2 дугаар ортумак школазының эге класстар башкызы.

Сат Ш.Ч., Дамба Н.Ч., Н.М. Ондар.

С 12 Тыва дыл. 3 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге
ному. [Ш.Ч. Сат, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар]. – Кызыл: Нацио-
нал школа хөгжүдөр институт, 2020. 168 – ар.

ISBN 978-5-6043743-9-9

ББК 81.2 (Тув)

ISBN 978-5-6043743-9-9

© Ш.Ч. Сат, 1992, 1996, 2000, 2005

© Эде тургускан Ш.Ч. Сат, Н.Ч. Дамба,
Н.М. Ондар, 2016

© Национал школа хөгжүдөр
институт, 2016, 2020

1. Бирги болгаш ийги класстарга өөренген чүүлдери каталтаары

ДОМАК. ДОМАКТЫҢ ЧУГУЛА КЕЖИГҮННЕРИ. ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

1. Аянның номчуңар.

Сентябрьның бирниң хүнүн
Четтикпейн уткуп алгаш,
Чечектерлиг уруг-дарыг
Чергелештир базып-ла каан.
Школазы, башкылары
Ырлыг-хөглүг манап турган.

Л. Чадамба

1. Шүлүкте сөөлгү домакты ушта бижип алыңар.
2. Бо домакта кымның азы чүнүң дугайында чугаалап турарыл?

2. Сөзүглелди номчуңар.

Чайгы дыштанылга төнгөн. Өөрөдилге чылы эгелээн. Өөреникчилерниң чайгы дыштанылгазының дугайында башкызы айтырган.

– Уруглар, силер чайын каяа дыштандыңар? Чаа чүнү-чүнү көрдүңөр? Кандыг номнар номчудуңар?

Уруглар чайгы дыштанылгазының дугайында башкызынга, эш-өөрүңге хөөрөп-ле турганнар.

Билииңерни хынаңар.

1. Кижилер канчаар харылзажырыл?
2. Бистиң чугаавыс чүдөн тургустунарыл?

3. Номчуңар. Домактарны тыпкаш, дүжүрүп бижип алыңар.

1. Уруглар, хем, халыыр, даг, балык.

1. Бердинген бөлүк сөстөр домак болур бе?
2. Бо сөстөр чүгө домак болбазыл?

2. Чай. Арга-ыяш ногааранган. Дээр аяс. Уруглар дүъште хемге эштир.

Домактар чүдөн тургустунарыл?

Домак чаңгыс азы утка талазы-биле харылзаалыг элээн каш сөстөрдөн тургустунар. Домак төнгөн утканы илередир.

4. Номчуңар.

Күс дүжүп келген. Булуттар чавыс-чавыс шимчеп чоруп турар апарган. Куштар мурнуу чүкче шуужуп чоруп турган. Ыяштарның бүрүлери саргарган.

1. Домактарда чүнүң дугайында чугаалап турарыл?
2. Бирги домакта күс дугайында чүнү чугаалап турарыл?

Ийиги домакта булуттар дугайында чүнү чугаалап турарыл?

Үшкү, дөрткү домактарда куштар, бүрүлөр дугайында чүнү чугаалап турарыл?

Домактарның аразында уткалыг харылзаа бар бе?

5. Номчунар. Медээлээр, айтырар, кыйгырар аянның домактарны тывыңар. Домактарның төнчүзүндө салган бижик демдектерин хайгаараңар.

Күзүн арыг ишти дыка оожум апаар, чүгле бүрүлөр шылыраар. Хенертен будук дырс диди! Адыр, ол чүү дээр сен? Диң эвес бе? Шынап-ла, ыяштар аразында диңнер шурап тур. Кижиден-даа кортпас, чараш деп чүвезин!

1. *Бирцлер, ыяштар* деп сөстөрни слогтарга чарар. Бирги домакты дүжүрүп бижир.

2. Сөстөр чүден тургустунарыл?

3. Ол-ла сөстөрдө каш ажык, каш ажык эвес үннер бардыр, аас-биле харыылаңар.

Сөстөр **ажык** болгаш **ажык эвес үннерден** тургустунар. Бижикке үннерни үжүктөр-биле бижир. Үннү адаар болгаш дыңнаар бис. Үжүктү бижир, көөр, адаар бис. *э, ь* демдектер үн илеретпес.

6. Айтырыгларга баштай аас-биле харыылаңар. Ооң соонда кыдыраашка чараштыр бижир.

1. Адың кымыл?

2. Каш харлыг сен?

3. Кайда чурттап турар сен?

Билиңерни хынаңар.

1. Айтырыг домактарын кажан ажыглаар бис.

2. Домактарда айтырыг кандыг сөстөрниң дузазы-биле илереттинген-дир?

7. Шүлүктү номчуңар. Үнда каш домак бар-дыр?

Караңгы дүн дүшкен-дир.
Хамык улус удаан-дыр.
А сен чүге, дииспейим,
Ам-даа маңнап туру сен?
Ээй, диис, кара диис,
Ээң сөзүн дыңна, диис!

Ч. Кара-Күске

Билиңерни хынаңар.

Кажан домактарга (.) улуг сек, (?) айтырыг демдээ, (!) кыйгырыг демдээн салырыл?

8. Чурукту көрүңер. Медээлээр, айтырар, кыйгырар уткалыг домактардан ажыглап тургаш, «Зоопарк» деп эгелиг сөзүглелден бжиңер.

9. Домактарны номчааш, дүжүрүп бжиңер. Кол сөстүң адаан чаңгыс шыйыг-биле, сөглөкчиниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Улуг-биче хемнер сыыгай бергилээн. Даглар, ховулар, арга-эзим алдынналган. Улус кышка белеткенип турар.

10. Айтырыгларга харыыдан бериңер.

1. Тараа кажан быжарыл? .....
2. Тарааны чүнүң-биле ажаарыл? .....
3. Ам кайы айыл? .....

Тараа деп сөстү аас-биле слогтарга чарыңар. Ында кыска болгаш узун ажык үннерни шын адаңар.

11. Сөзүглелди номчуңар. Ында домактарның санын тодарадыңар. Бо сөзүглелге кандыг ат берип болурул?

Даң адып келген Аяс хүн турган Суурнуң уруглары сизген шөлүнче чорупкан Оларны Көстүкпен деп ыт эдерип чораан Хүнзедир ажылдааш, чанып келгеннер

Дүжүрүп бижигер, домактарның сөөлүңге улуг секти салыңар. Сөзүглелди улаштыр чогаадыңар.

12. Номчуңар. Сөзүглелде каш домак барын тодарадыңар.

Мен хой кадарып чораан мен кежээ апарган хүн даг артынче ажа берген чайлаг ырак эвес турган хойларымны ээлдир дайгырган мен оон сүрүп алгаш, чаныптым

1. Домактар эгезинге улуг үжүктөрү кирип, оларның сөөлүңге улуг сектерни салбышаан, дүжүрүп бижигер.

2. *Хойларымны, чайлаг* деп сөстөрү аас-биле слогтаңар.

Сактып алыңар.

1. Сөсте каш ажык үн барыл, ынча слог бар: *аң/чы, о/мааш, даш, та/раа.*

2. Сөстү бир одуругдан өске одуругже слогтап көжүрер: *кө-рүн-чүк, хө-ле-ге.*

3. Чаңгыс слогтуг сөстү көжүрбес: *тал, цн.*

4. Чаңгыс үжүктү баштайгы одуругга арттырбас, дараазында одуругже көжүрбес: *сан, орук.*

5. Дакпырлаан ажык эвес үннерниң үжүктөрүниң бирээзин одуругга арттыргаш, өскезин көжүрер: *кат-тар, ак-кыр, цн-нер.*

13. Шүлүктө көжүрүп болбас сөстөрү ушта бжиңер.

Чайыктапкаш, хүннеп кээрге,
Чаагайын канчаар ону:
Сен-даа, мен-даа, бойдус база
Сергек, омак кыннып келир.

Чеди чүзүн өңнүг челээш
Черни, дээрни тудуштурар.
Дээп көөр дээш чеде бээрге,
Дессе-дессе, алдыртпайн баар.

Ч. Кара-Күске

14. Номчуңар.

Теве чаңгыс азы ийи мөгөнниг болур деп шупту улус билир. Ол мөгөннер бо амытанга дыка үр үениң дургузунда суг чок, элезинниг кургаг ховуларга чем-даа чивейн, суг-даа ишпейн, узун аян-чорук кылырынга дузалап турар.

Тевениң мөгени сөөктер чок, чүгле чаг болгаш шыңганнардан тургустунган. Ырак орукче аъттаныр бетинде, теде курлавырлай чемненип алыр. Ынчан ооң ооргазынга 45 кг чедир дыка улуг мөгөн үнүп эгелээр. Мөгенинде чагларның ачызында теде каш хонук чем чокка шыдаар.

К. Ондар

Сөзүглелде чүңү дугайында чугаалап турар-дыр? Карартыр парлаан домактың сөстөрүн слогтавышаан, дүжүрүп бжиңер. Көжүрүп болбас сөстөрүң адаан шыйыңар. *Курлавырлай* деп сөстүң утказын канчаар билип алдыңар?

15. Айтырыгларга хары кылдыр домактардан чогаадыңар.

1. Кижилер канчаар харылзажырыл?
2. Сөзүглел чүден тургустунарыл?

3. Домак чүден тургустунарыл?
4. Сөстү кандыг кезектерге чарарыл?
5. Сөстү канчаар көжүрерил?

Үлегери: *Кижилер чугаалажып харылзажыр.*

16. Номчуңар.

Ындыг кушкаштарны Май-оол мооң мурнунда кажан-даа көрбээн. Оларның өңү база бир янзы. Шала хүргүлзүмээр, дүктериниң баштары, шала будуп каан чүве дег, кызылзымаар. Хаайы попугай деп куштуу ышкаш. Улуу суурда бора-хирилээлерден чүгле дап. Кушкаштарның бир чамдыызының бажы бөскээнге чедир боралдыр. А бир чамдыызының чаагындан баткан чиңгежек кара дүктер бөскээнге келгеш, баштары удур-дедир эгли берген.

Кайгамчык чараш кушчугаштар хеп-хенертен эде бергеннер. Чаражын канчаар!

Э. Донгак

1. Кандыг хевирниң сөзүглели-дир?
2. Куштуң чурумалын сөзүглелден тыпкаш, номчуңар.

17. Номчуңар.

Хөй катка ажаанзыраар дээш, уруглар хөлүйтүр бүргөп келгенин эскербейн барганнар. Ыяштар баштары шииледир чайганып эгелээн. Хат хооладыр улуй берген. Дозурмаа бажын ам-на көдүрүп келген. Катчылар четтинчипкеш, чана маңнажып-ла кааннар.

М. Эргеп

Домак бүрүзү каш сөстен тургустунган-дыр? *Ажаанзыраар, хөлүйтүр* деп сөстөрни кандыг чоок уткалыг сөстөр-биле солуп болурул? Ол сөстөрдө каш үн барын адаңар, каш үжүк барын санаңар.

18. Холуштур бердинген сөстөрни киирип тургаш, бөлүк аайы-биле домактар кылдыр баштай аас-биле тургузуңар. Оон бижирер.

1. дагжап чыдыр, хемниң, саарыы;
2. чанында, бар, школа, спорт, шөлү;
3. ужуп чоруп эгелээн, куштар, мурнуу чүкче;
4. дүжер, кыш, удавас.

Үлегери: *Хемниң саарыы дагжап чыдыр.*

1. Домак эгезинге улуг үжүк бижиирин, сөөлүнге улуг сек салырын утпаңар.

2. *Саарыы* деп сөстү слогтаңар. Ында каш үн, үжүк бардыр?

19. Номчуңар.

Арга-арыгның, хову-шөлдерниң, шыктарның чаагай чыттары кижиниң сагыш-сеткилин сергедип, өөртүп келир. Чаагай чыттыг бүдүмелдер үнүштерниң чулуунда мөөңнеттинген болур.

Чодураа, хой-караа, тоолаң болгаш өске-даа үнүштер чаагай чыттыг бүдүмелдерни агаарже ылгап үндүрүп турарлар. Хады, шиви, чойган болгаш өвээнчи үнүп турар тайгаларның, аргаларның агаары тергиин арыг.

С. Серенот

1. *Чулуу, мөөңнеттинген* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

2. Арыг агаарның кижиге ажык-дузазының дугайында угаап-боданышкын сөзүглелинден тургузуңар.

20. Номчуңар.

Азарганчыг көзүлбес хир
Амы-тынга шоглап болур.
Айда, чылда амыр-дыш чок
Аарып, түрөп чыдып болур.

Арыг-шевер, силиг кижээ
Аарыг-аржык халдаар эвес.
Кадык, шыырак, эрес чорза,
Кандыг-даа иш хала болбас.

Л. Чадамба

Шоглап, иш деп сөстөргө чоок уткалыг сөстөрдөн тывыңар.
Кадык чоруур дизе, оон ыңай чүнү канчаар ужурлуг бис,
санаңар:

Бирээде, ...

Ийиде, ...

Үште, ...

КЫМ? ЧҮҮ? ДЕП АЙТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЛАТТЫНАР СӨСТӨР

21. Адаанда берген сөстөрниң иштинден баштай кым?,
а оон чүү? деп айтырыгларга харылаттынар сөстөрни ушта
бижиңер.

Башкы, стол, парта, өөреникчи, демир-үжүк,
оол, хана, самбыра, уруг, соңга, карандаш, дежур-
ный.

Дежурный деп сөстү шын адааш, слогтап бижиңер.

Кым? азы чүү? деп айтырыгларга харылат-
тынар сөстөр чүвөлөрни илередир: *эмчи, ажылчын,*
школа, ном.

22. Хөй сектер орнунга *-даа, -ла/-ле* деп артынчыларны
утказынга дүүштүр киирбишаан, дүжүрүп бижиңер.

Чай... эрткен. Бис мындаа... өөренип эгелээн бол-
гай бис. Өөрениринге..., ойнаарынга... ынак бис. Ада-
иевис эки... өөрениңер деп биске чагаан.

Сактып алыңар.

-даа, -ла/-ле, -на/-не деп артынчыларны хамаарышкан сөстөринге дефис демдек-биле тудуштуруп бижиир.

23. Шүлүктү аянныг номчуңар.

САРАЛА КҮС

Эрээн шокар чечектиг чай
Ээлчээн доозуп эрте дүштү.
Черниц кырын сентябрь ай
Сериидеди челбий берди.

Шыргай эзим, арыгларга,
Шынаа, хову делгеминге
Холу шевер уран бойдус
Хорагайын аргый каапты.

О. Монгуш

Чүвелер көргүзүп турар сөстөрни айтыңар.
Арыгларга, сериидеди деп сөстөрни аас-биле слогтарга чарыңар.

24. Чараштыр бижииңер.

Тыва Республика боду ыдык демдектерлиг: сүлделиг, туктуг болгаш ыдык ырылыг.

25. Номчуңар.

Күс дүжүп келген. Тоорук кара сай четкен. Хамык үнүштерниц бүрүлери алдын-сарыг апарган. Ынчалза-даа пөштер, шивилер, хадылар, чойганнар биеэги ногаан хевээр.

Айтырыгларга харыылап бижииңер. Харыыңарда чүвелер адын көргүзүп турар сөстөрниц адаан чаңгыс шыйыг-биле шыйыңар.

1. Чүнүң бүрүлери алдын-сарыг апарганыл?
2. Кандыг үнүштер ногаан хевээр артканыл?
3. Тоорук кайы хире быжа бергенил?
4. *Күс* деп сөстөн укталган төрөл сөстөрни бжиңер.

КАНЧАП ТУР? ДЕП АЙТЫРЫГГА ХАРЫЛАТТЫНАР СӨСТЕР

26. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

Акым чолаачылап турар. Угбам башкылап турар.
Мен өөренип турар мен. Бичии дуңмам Айлаң садик
барып турар.

1. Чүвелерниң адын көргүскен сөстөрни чаңгыс, а кылдыныын көргүскен сөстөрни ийи шыйыг-биле шыйыңар.
2. *Акым* деп сөстү аас-биле слогтарга чарыңар.

27. Чурукту көрүп тургаш, аңаа таарыштыр чугаадан чогаадыңар. Ында кылдыныг көргүскен сөстөргө канчап чор? канчап тур? чүнү кылып тур? чүнү кылганыл? деп айтырыгларны салыңар.

Өөрүңге келгеш, киштевес,
Өлеңге келгеш, оъттавас.

Тывызыктың харыызын тывыңар.

28. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадып бижирер. Чүнүң кылдыныын көргүскөн сөстөр-дир?

Саяктаар, челер, чыраалаар.

Канчап тур? Чүнү кылып тур? Чүнү кылганыл? Чүнү кылырыл? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр кылдыныгларны илередир.

ХУУ АТТАРГА УЛУГ ҮЖҮКТЕР

29. Сөзүглелди номчуңар.

Алдыгы классчы Алдын-оолдуң алды харлыг дуңмазы бар. Алышкылар боттарынга ынак, найыралдыг. Адыгжы акызын өттүнер дээш пат-ла чоруур. Алдын-оол кайнаар барган болдур — эдерер, чүнү кылган болдур — дүрзүлээр. Адыгжының бода-лында ооң акызы дег акылыг кижичырык черниң кырында чок. Алдын-оол база дуңмазын ажыктыг чүвелерге өөредир дээш, бар-ла шаа-биле кызар.

Б. Ондар

Мында хуу аттар бар-дыр бе, адаңар. Оларны ушта бижип алыңар.

30. Номчуңар.

Эрин-оол ашактың Бүргүт дээр, кудуруун даады-ла коңдаалай кырында дүре салыпкан чоруур, көстүктүг, кызыл калдар ыды бар. Элээн бедик, ортумак бызаа хире, узун-узун, сииреш мөге даваннарлыг. Аалга хүндүс аъттыг, чадаг кым-даа кээрге, өске ыттар дег уткуй маңнап коргутпас, чүгле «кижи кел чор» деп, ийи-үш улай чоон үн-биле

«хөг-хөг-хөг!» кылгаш, ынаар, доора кылаштап чоруй баар.

Келген кижиге орук чайлап бээри ол-дур ийин.

С. Сарыг-оол

Ытты канчаар чуруп көргүскенин аас-биле дамчыдыңар.

31. Номчуңар. Сөзүглелди бижээш, улуг сектерни чогуур черлеринге салыңар. Хуу аттарның адаан шыйып, аңаа чогуур айтырыгларны салыңар.

Бистиң суурувус адын Чодураалыг дээр ооң чанында Балыктыг дээр хемчигеш агып бадып чыдар суурувуста алдарлыг кижилер хөй оларга Бады акый, Серецмаа угбай база хамааржыр олар Кызылга техникум дооскан.

Сактып алыңар.

Кижилерниң болгаш чүвелерниң хуу аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бжиир.

КАНДЫГ? ДЕП АЙТЫРЫГГА ХАРЫЛАТТЫНАР СӨСТЕР

32. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

Чырык өртемчейде Кижидег угаанныг, чараш, чаагай, мөге-шыырак, күчүлүг чүве чок, ынчангаш Кижидег үнелиг эртинге чок.

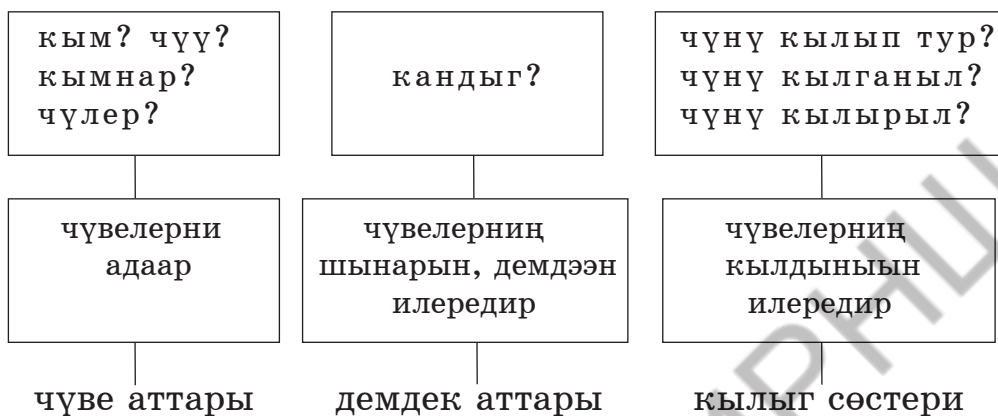
С. Таснай

1. *Кижидег* деп сөстү чүге улуг үжүк-биле бижээн деп бодаар силер?

2. Кижиниң шынар-демдектерин көргүскен сөстөрниң адаан шыйыңар. Оларже айтырыгдан салыңар.

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр чүвелерниң шынарын болгаш демдээн илередир.

Сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынарын, чүнү илередирин сактып алыңар.

Номуңар хаггаш, схеманың эгезинде айтырыгларга аасбиле харыылаңар.

33. Шүлүктү аянныг номчуңар.

ХОВАГАННАР

**Ягаан, сарыг, кызыл, көк-даа —
Янзы-бүрү чараш өңнүг,
Саглаңнашкан чечектер дег,
Чалгыннарлыг ховаганнар!**

**Өттүр көстүр чалгыннарын
Өңнеп-будуп, чуруп каан дег,
Катаптанмас хээлерлиг
Кайгамчыктыг ховаганнар!**

Э. Мижит

Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр?

Чалгыннарын, кайгамчыктыг деп сөстөрни көжүрер кылдыр чарыңар.

34. Номчааш, дүжүрүп бижинер.

Бүгү-ле билдингир өңнер чылыг, **соок**, каяа-даа хамаарышпас деп аңгыланып турар. **Сарыг**, кызыл-

сарыг, **кызыл** болгаш оларның чүүл-бүрү янзылары чылыг өңнерге хамааржыр. Ак-көк, көк, ягаан-көк, көк-ногаан өңнер соок өңнерге хамааржыр. Ак, куу болгаш **кара** өңнер каяа-даа хамаарышпас өңнерге санаттынып, холушкак өңнер боор.

1. Өңнер көргүскен сөстөрни ушта бжиңер.

2. Кандыг чүвелерниң өңнери кызыл-сарыг, ягаан-көк, көк-ногаан бооп болурул?

3. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарыңар.

4. Кайы сөстөрни көжүрбезин чугаалаңар.

35. *Дылы узун, даш чиректиг* деп каттыжыышкыннарының утказын тайылбырлап көрүңерем. Кандыг кижилер дугайында ынча деп чугаалап болурул?

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

2. Үннер болгаш үжүктөр

Сөстөр **ажык** болгаш **ажык эвес** үннерден тургустунар. Бижикке үннерни үжүктөр-биле бижиир.

36. Номчуңар.

Шыкка бир-ле чүве шылырт дээн. Даш-оолдуң чүрээ шимирт дээн. Ол шимээн чок, шимчеш дивейн турупкан. Шыпшың дүшкөн. Бичии болганда «шарт-шарт» дээш, чанындан шартылаа ыңай шурай берген. Даш-оол ам-на оожургап, улаштыр кылаштап чорупкан.

1. Даш-оолду чүнүң үнү коргудупкан-дыр?
2. Бойдуста оон ыңай кандыг үннер барыл?
3. Кижиниң үнүнден чүү тургустунарыл?
4. Бижикке үннерни чүнүң-биле демдеглээрил?

37. Сөстөрни номчааш, оларда каш үн, каш үжүк барын тодарадыңар.

Аал, хүрээ, чаъс, ыры, сайлык, лагерь.

38. Аянынг номчуңар. Баштай үжүктери үннеринден хөй сөстөрни, ооң соонда үжүктери үннеринден эвээш сөстөрни ушта бижиңер.

Кижиги экизи найыралда,
Аът экизи мунушта.

Ээремниң дүвү ырак,
Эртемниң дөзү ырак.

Иелиг кыс шевер,
Адалыг оол ажылгыр.

Куш уязынга ынак,
Кулун иезинге ынак.

Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар.

39. Аянның номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарып бжиңер. Оларда каш үн, каш үжүк барын тодаралдыңар.

КҮС

Сап-ла сарыг, кып-ла кызыл —
Сарала өң — күстүң өңү.
Ыяштарның бүрүлери
Ындыг чараш, **көрүңер** даан!

Өдүрек, кас, дуруяа-даа
Өөр-өөр болуп чаныптарлар.
Кажааларлыг кыштагларже
Кадарчылар көже бээрлер.

Ч. Кара-Күске

Шүлүктү шээжилеп алыңар.

40. Сөстөрни номчуңар. Баштай сөс бүрүзүнүң тургустунган үннерин, ооң соонда үжүктөрүн адаңар.

Аъттың, эки, ээзи, хөй.

Сөстөрдөн үлегер домакты тургускаш, дүжүрүп бжиңер. Ооң утказын тайылбырлаңар.

41. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес үннерни илереткен үжүктөрни аңгылап бжиңер.

Үлегери: *кушкаш* – у, а; к, ш.

ХӨГЛҮГ МАТПАДАК

Кара-Суг ол чарыынга элдептиг **кушкаш** тыпты берген. Ачам ону матпадак дээр чораан.

Ол Надяны **мурнай** кончуг эрте оттуп келир. Надя чамдыкта даң адары-биле деңге туруп келгилээр. Ооң бажыңының **чоогунга** кадарчының шоору ырлай

бээр. **Шоор**-биле чарыштыр матпадак соксаал чокка эде бээр:

– Мат-па-дак, мат-па-дак.

Дараазында айтырыгларга харыыларны сөзүглелден ты-
выңар.

1. Матпадак канчаар эдер-дир?
2. Чүге кушкашты ынчаар адааныл?

42. Сөстөрни номчааш, каш үжүк, каш үн барын тодара-
дыңар.

Адыг	Уя
Өрге	Ижээн
Кара-баарзык	Үңгүр

1. Дириг амытаннар болгаш оларның чурттап турар черин көргүскен сөстөрни эжеш кылдыр таарыштыр тургузуңар.

2. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

43. Аяныг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө каш үн, каш үжүк барын тодарадыңар.

МӨГЕ КИЖИ КАРЖЫ БОЛБАС

Бистиң аалдың оолдары хүрежип ойнаарыңга аажок-ла ынак улус. Чес-Булун кыдыында шыкка бо-
ла хүрежип, кым күштүгүл, кым кошкагыл дижип, маргыжып-ла турар. Мен база олардан чыда калбас, оларның аразында барган турар мен. Бир-ле катап Кушкаш-оол мени бөөлдеп-бөөлдеп черже пет кыл-
дыр октапты. Ыглавышаан акымга чеде бергеш: «Ол Кушкаш-оол деп чүве мени чаа-ла октады, сен ону эттевит, акым» – дидим.

Ол аажок каттыра берди.

– Хүрешке черле ындыг: күштүг кижини октаар, кошкак кижини октадыр. Онаан октап алган мөгени

эттеп-ле турар чүве болза, **мөгелер** артар чүве бе. Мөге кижиге каржы болбас чоор – дээш, акым тоовады.

Е. Танова

1. Сөзүглелди үшкү арындан чугаалаңар.

2. «Мөге кижиге каржы болбас» деп домактың утказын тайылбырлаңар.

*катап,
каттап*

3. Ажык үннер

44. Сөстөрнүң утказын ылгап турар үннерни тывыңар.

Ат, от, ыт, ут, үт, өт, ит;

Сан, сен, сун, сын;

Кыш, кеш, куш, каш.

45. Хөй сектер орнунга чогуур ажык үжүктөрни кирип тургаш, бжиңер. Оларның илередип турар үннерин адаңар. Оларны чүге ажык үннер дээрл?

Б...ш, к...р...к, х...р...к, к...л...к, б...т, х...л, ...с.

Чүнү көргүзүп турар сөстөр-дир, тодарадыңар.

46. Ажык үнден эгелээн болгаш ажык үн-биле төнгөн сөстөрдөн сактып чугаалаңар. Сөстөрнүң бжиңип алыңар.

Ажык үннер чүгле **ЫТТАН** тургустунар, аас иштинге шаптыкка таварышпас. Ажык үн слог тургузар: *өө/ре/ник/чи, саа/зын.*

47. Бердинген сөстөрнүң ажык үннерин солуп тургаш, чаа сөстөрдөн тургузуңар.

Суур – ..., ..., ...

Чаң – ..., ..., ...

Үлегери: *диш — даш, душ, дош, дыш.*

Сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар.

48. Номчуңар.

Баштайгы тыва херээжен чолаачыга Ондар Кененовна Чаңгаа хамааржыр. Ол «оттуг-тергени» эң-не бир дугаар 1936 чылда өскөн чери Чөөн-Хемчиктин Баян-Талага көргөн.

Күскээр бир хүн Кызыл хоорайда шериг хүлээлгезин эртирип турар командир даайы Ооржак Биче-оол «М-1» деп маркалыг чийк машиналыг келген. Сумунуң чону ону сонуургап, тудуп-суйбап шаг-ла болган. Шак ынчан аңаа чолаачы болур күзел төрүттүнгөн.

Ю. Дарбаа

1. Хүлээлгезин, чолаачы, хоорайда деп сөстөрдө каш ажык үн, каш слог барын тодарадыңар.
2. Сөзүглелде чүнү «оттуг-терге» деп адап турарыл?
3. Сөзүглелге аттан бериңер.

4. Кыска болгаш узун ажык үннер

49. Дүжүрүп бижинер.

Ас – аас, эт – ээт, ол – оол, чер – чээр.

1. Эжеш сөстөрниң ажык үннерин адаңар.
2. Сөстөрни номчааш, утказының аайы-биле ылгалын чугаалаңар.

50. Баштак шүлүктү аянынг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң утказының аайы-биле ылгалын чугаалаңар.

Дагаа дагга тайбас дизе,
Даады-ла дага кедер.
Дагалыгда дагаа тайбас,
Дагаң дагга кагба, дагаа.

Ч. Кара-Күске

Дага деп чүл? Ону чүге ажыглаарыл?

51. Номчааш, бжиңер.

Даш – дааш, хар – хаар, эл – ээл, дүн – дүүн,
кас – каас, балык – баалык, орук – оорук, кир – киир.

Эжеш сөстөрни киирип тургаш, домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Бо черде тудугга хереглээр даш хөй. БИракта дааш цнген.*

52. Аянынг номчуңар. Бирги одуругга кыска ажык үннерлиг, ийиги одуругга узун ажык үннерлиг сөстөрни ушта бжиңер.

МЭЭҢ СУУРУМ

Мээң суурум чаа, чараш,
Бээр көрден – бажыңым бо:
Дээвири дески кырлаң,
Делгем чырык соңгаларлыг.

Соңгаларның душтарында
Чокпак ногаан үнүштер бар.
Кажаа, херим иштин долдур
Кат, ногаа чечектелген.

Л. Чадамба

Силер сууруңарның (хоорайыңарның) чаагайжыдылгазынга киржип турар силер бе? Чүнү кылырынга дузалажып турар силер? Кудумчуңарда кандыг-кандыг ыяштар өзүп турарыл? Бажыңыңар чанында кандыг чечектер олуртуп алган силер?

53. Сөстөрни номчааш, дүжүрүп бжиңер, утказын чугаалаңар.

Балык – баалык
Сок – соок
Хор – хоор
Ол – оол

Дер – дээр
Чар – чаар
Ал – аал
Сарыг – саарыг

Ажык үннер адаарының аайы-биле **кыска** болгаш **узун** болур. Кыска ажык үннер сес: *a, ы, o, y, e, u, ө, ц*. Узун ажык үннер сес: *aa, ыы, oo, уу, ээ, ии, өө, цц*.

54. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, узун ажык үннерниң адаан чаңгыс, кыска ажык үннерниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

ЧАС

Өйү кээрге, час-даа дүжер,
Өлүгленген **бойдус** оттур:
Черниң **өңү** ногаарарар,
Чечек частып саглаңнай бээр.

Дамырактың **кыңгыраажы**,
Тараажылар ыры-шоору
Уруг-дарыг үнү-биле
Улажы бээр, каттыжа бээр.

Ч. Кара-Күске

Кыска ажык үннерни **чаңгыс** ажык үжүк-биле бижиир. Узун ажык үннерни **ийи** ажык үжүк-биле бижиир.

55. Узун ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижиңер.

Тараалыгда тодуг,	Эргээ өөрениринден
Дагаалыгда сергек.	Бергээ өөрөн.

Карартыр парлаан сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

56. Номчуңар.

Дүъш чоокшулап орган. Хоюмну сериин **девээлиг** кара сугже сүрүп киирип ор мен. Ак мойнактыг таан ужуп келди. Хоюм **аразынга** хонуп алды. Хойлардан

дезип, шураан шергилерни сүрүп чоруп тур. Бир хой-нуң ооргазынга хонуп-даа алыр. Хой саргызы чыып чип чорууру ол.

К. Кудажы

1. Узун ажык үннерлиг 5 сөстен ушта бижип алыңар.
2. Карартыр парлаан сөстөрни слогтап бжиңер.

5. Өк-биле адаар ажык үннер

57. Номчуңар.

АЪТТЫ КАМНААРЫ

Эр кижии **аъдының** ооргазын оя, аргызы мунуп бол-бас дээр. Кижии мунар аъдын **оъттуг** черге **оъткарар**, арыг сугдан суггарар, оорга мойнун черзилеп көөр. Оглу адазының малга эвилең чаңын ол олчаан дөзөп алыр. Чаржыр, мөөрейлээр чүгүрүк **аъдын** тускайлаң ажаалдалыг, турум хайгааралга тудар, а кадыг ажыл чорударынга – ажылчын, чааш аъды турар. Ынчангаш «Аъды чүгүрүк мактадыр, ады чүгүрүк хоптадыр» деп чоннуң сөглээринде утка-ла бар.

1. Карартыр парлаан сөстөрниң шын бижиир дүрүмүн сактып чугаалаңар.

2. Үлегер домакты ушта бижип алыңар, утказын тайылбырлаңар.

Аът, оът, эът, каът, чуък, дүгш, ашш-чем, чаъс, чөгп деп сөстөргө **кадыг демдекти (ъ)** хереглеп бижиир. Ол сөстөрдө кирген ажык үннерни *өк-биле адаар ажык үннер* деп адаар.

58. Номчуңар.

Эртен элээн частай каапкан. Частыг эртеннерде аңнаарга, ыяап-ла таваржыр. Ынчангаш аңчылар

эртежик аъттаныпканнар. Оът-сигенниң шалыңы черже мөндүңейнип дүжүп турган. Тайгаларның бедик каъттарында те-чуңманың даажы дыңналган. Дүштеки чем үезинде аңчылар дүштеп алыр дээш, одагже ээпкен. Одагдан эъттиг мүннүң чыды думчукка хап турган. Одаг ээлээн оол аңчыларны мүннүң чөптүг черин кудуп берип, ашкарып-чемгерип турган.

1. Өк-биле адаар үннерлиг сөстөрни ушта бижип алыңар.

2. Кожумактар немеп турда, канчаар шын бижиир-дир сактып алыңар.

59. Бердинген сөстөрни хереглеп тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Аъш-чем, чөъп, чүък, дүъш.

*дүштеки,
ашкарып-чемгерип*

Үлегери: *Аът челип олур.*

Ол-ла сөстөрниң адаттынарын *аш, чөп, чүк, дүш* деп сөстөрни адаары-биле деңнеп көрүңер. Ылгалы кандыгыл?

60. Сөстөрни ажыглап тургаш, *чайлаг* дугайында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Оъттуг, частаар, эъттиг, каъттар, аъттар.

*частыг,
чөптүг*

61. Аянныг номчуңар. Өк-биле адаар үннерлиг сөстөрни ушта бжиңер.

ЭРТЕЖИКПЕЙ

Эртен эрте бир-ле оолак
Эгин ажыр аар чүктүг
Эрестерниң эреси-ле
Эр-ле болган базып орган.

- Ындыг эрте кай баарың ол?
- Школамче... Оон өске?
- Чүктээн чүңүл, аарын але?
- Чүңүл деп чүл? Сумкам-дыр.

Сумка чүктээн оолак-биле
 Чугаа эрээр кижиле хөй.
 Чаны-биле эрткен улус
 Чарашсынып чаптаарлар-даа.

- Школамче, клазымче...
- Ындыг улуг ажыл-иш бар.
- Дежурныйлаар хүнүвүс бо,
- Тергиин кылыр хүлээлгем ол.

Л.Чадамба

Өк-биле адаар ажык үннерлиг дыка хөй сөстөрни кадыг демдек чокка бижиир. Чижектер: *кыш, өрт, бөрт, ыт, кижиле, одар.*

62. Дужааштыр берген сөс каттыжышкыннарында карартыр парлаан сөстөрниң адаттынарын деннеп көрүңер. Кайы талазында сөстөрни өк-биле адаар-дыр, тодарадыңар.

Кара будук – чоон будук, уран **арга** – ногаан **арга**, тывызыкты **ыт** – экер **ыт**, каң дег **кадык** – амданныг **кадык**.

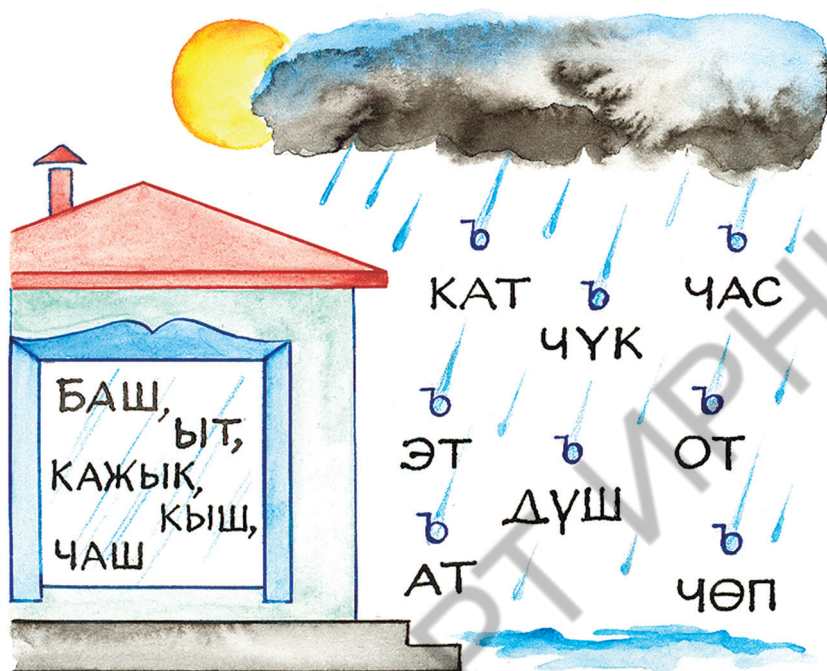
63. Кичээнгейлиг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык үннерни шын адаңар. Шүлүктө чүнүң дугайында чугаалап турда, ажык үн өк-биле адаттынар-дыр, хайгаараңар.

КОДАН

Кодан кыдыы чырааларга
Кодан оожум оъттап чораан.
Коданда ыт ээре бээрге,
Кодан корткаш, хоруй берген.

Ч. Кара-Кыске

64. Чурукту кичээнгейлиг көрүңөр. Хуулгаазын чаъс.

Бердинген сөстөрнүң кайылары хуулгаазын чаъска таварышканыл? Ол сөстөрни ушта бижип алыңар, а кандыг сөстөр хуулгаазын чаъска таварышпайн, кадыг демдек чок артыш каан-дыр? «Хуулгаазын чаъс» дугайында тоолдан чогаадыңар.

6. Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерлиг сөстөр

65. Баштай неделяның хүннериниң аттарын, ооң соонда айлар аттарын чурум ёзугаар бөлүктөп бижинер. Сөстөрни шын аданар.

Январь, понедельник, февраль, март, вторник, апрель, май, среда, июнь, июль, август, четверг, сентябрь, пятница, октябрь, суббота, ноябрь, воскресенье, декабрь.

1. Неделя хүннериниң аттары: ...
2. Айлар аттары: ...

66. Хөй сектер орнунга утказынга тааржыр (ь) чымчак демдек-биле төнгөн айлар аттарын киирип бжиңер.

1) ..., ..., ... айларда Тывага соок кончуг күштүг болур.

2) ... – частың айы.

3) ... чер кыры ногаан хевис-биле шыптынар.

4) ... күскү дүжүттү ажаап алыр.

5) ... ыяштарның бүрүлери саргара бээр.

6) ... күстүң сөөлгү айы.

67. *Словарь, корабль, фонарь, подъезд* деп сөстөр-биле до-мактардан чогаадып бжиңер.

Кадыг (з) болгаш чымчак (ь) демдек орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө хереглээр.

68. Аянынг номчуңар. Чымчак демдектиг сөстөрниц шын бжиирин хайгаараңар.

СПОРТ – ӨҢНҮК

Чочак-мөчек шыңганнарлыг,
согун ышкаш хөнү сынныг,
Хаак, коньки кедип алгаш,
Харга, дошка халдып өөрөн.

Каң дег быжыг, хат дег омак
кадык, шыырак чоруур дизе,
Кышкы, чайгы спорттарга
Кымнардан-даа чыдып калба.

Күш-культура, спорт олар —
Күштүг, шынчы өңнүктер ол.

Л. Чадамба

Спорттуң чайгы хевирлерин сактып чугаалаңар.

69. Номчуңар. Кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр сөзүглел-дир, тодарадыңар. Чымчак демдек кирген сөстөрни ушта бижип алыңар.

Тропиктерниң чурттакчылары кокостуг пальманың шупту кезектерин ажыглаар. Сывы болгаш бүрүлери-биле бажын каастаар. Индияның чурттакчылары ол пальманың чечектериниң чулуун ижер. Чечектиң иштин чемге ногаа кылдыр холуп чиир. Кокостуг сүт дыка чаагай. Ол кижиниң суксунун дыка хандырат. Тоорук хөй удазын-биле шыптыңган. Удазыннардан хендирлерни кылыр. Пальманың ыяжындан мебельди кылып алыр. Ооң бүрүлеринден шляпаларны өрүп алыр.

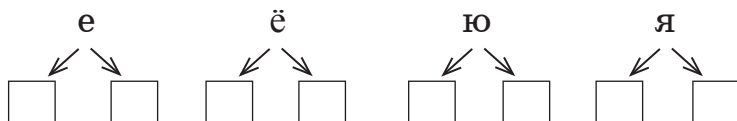
О.В. Узорова, Е.А. Нефедованыы-биле

70. Чурукка аттан бериңер, спорттуң кандыг хевиринде маргылдаа эртип турарының дугайында кыска чугаадан тургузуңар.

7. Е, ё, ю, я деп үжүктөрлүг сөстөр

71. Е, ё, ю, я деп үжүктөрдүн илередип турар үннерин көргүзүңөр.

72. Сөстөрдүн хереглеп тургаш, домактардан чогаадыңар.

Уя, дая, үе, дуюг, хаяа.

Үлегери: *Кушкаш талга уя кылып алган.*

73. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрдүн киирбишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Кадарчы хо...н дозуп алган. 2. ...зулуг эр хөйлөр кылдыр өөренир бис. 3. Уруглар буга суун ча... берген.

74. Номчуңар.

Час дүжүп келген. Бир-ле хүн Аян-оол үнүп кээрге, аңгырлар ужуп чоктап орган. Эжик тепкезинге туруп алгаш, ам кайнаар ужар эвес деп хайгаарап турарга, олар бодундан ырак эвес шөлде «Ырр-рр!», «Ырр!» кылдыр эткеннер. Оларның эткенин дыңнаарга: «Харлыг чер-дир, каяа хонаал, кайыын, чүден чемненип аал» деп иелээ чарыштырганзыг болган.

Ол дедир бажыңынга келгеш, хүүрек ап алгаш, хөөлбек чоогунга черниң харларын стол кыры хире кылдыр карартыр эжип каан. Ол черниң хары хүнге улам-на эризин деп бодап турган. Ону аңгырлар көрүп кааш, аңаа хонупкаш, чемненип, чалгыннарын дыштандырып ап болгай.

А. Ондар

1. Карартыр парлаан сөстөрдө каш үжүк, каш үн бардыр, тодарадыңар.

2. Аңгыр кушту көргөн силер бе?
3. Аңгыр кандыгыл, сактып чугаалаңар.
4. Аңгырлардан өске чазын Тывага кандыг куштар ужуп чедип кээрил?

75. Номчуңар. Сөс бүрүзү каш үнден, каш үжүктөн тургустунган-дыр, тодарадыңар.

Иви сүдү хоюг,
Итпээ, быштаа тодуг.
Эъди база эки:
Эм-даа, чем-даа ол-дур.

Ч. Кара-Күске

Сөсте үннер биле үжүктөрнүң саны дең-даа, дең эвес-даа болгулаар.

76. Чурукту топтап көрүңер. «Дуруяалар» деп эгелиг чу-гаадан тургузуңар.

77. Таяр, оюн, ёзу, көпөөк – бо сөстөрнү хереглеп тур-гаш, домактардан чогаадыңар. Карартыр парлаан үжүктөр кандыг үннерни көргүзүп турар-дыр?

78. Номчуңар.

дуруяа,
буяанныг

Кым-даа өг ыяжын чазап өөренип болур. Чонга ажыктыг, шаг төөгүден буяанныг мергежил-дир. Шаанда тывалар өглерге чурттап чораан. Тыва өг дугайында чугаалар тоолдарда безин бар.

А. Ондар

1. Домактарны дүжүрүп бжиңер.
2. Кандыг сөстөрдө чаңгыс ажык үннерни ийи үжүк-биле көргүскен-дир?
3. Кандыг сөстөрдө ийи үннү чаңгыс үжүк-биле көргүскен-дир?

чурттап

79. Адаанда сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Хая, ояр, хоюг, өөр, оюн, аяар, хоюдар, шөөр.

80. Номчуңар.

Кадыр кашпал, тайга сыннар чурттуг, ажыл-ишчи кээрген чурттап чоруп-тур. Ортумак мага-боттуг, бичии шиш хаайлыг, өөөнде бичии шокар-шокар дүктерлиг. Ол эртен даң адарындан эгелээш, хүн ажып, имир дүшкүже, **ыяштар** кезий ужуп, тоорук болгаш чочагайлар казып, сайлап кээр. Ол казып, сайлап алган тооруун бир пөш дөзүнге хандыр хөөп кааш, оозун чазын уштуп чиир чүве-дир. Ол пөштүң, шивиниң, дыттың тоорук, чочагайларын камныы кончуг сывындан адыргаш, черге аппарып алгаш, чаңгыстап казып эгелээр. Үнүштерниң өзөринге, оларны камнаарынга тергиин ынак.

С. Таснай

1. Сөзүглелде чүнү чуруп көргүскен-дир?
2. Сөзүглел кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр деп бодаар силер? Чүгө?
3. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бжиңип алыңар.

8. Ажык эвес үннер

Ажык эвес үннерни *күштүг, кошкак, эң кошкак* деп аңгылаар. Күжениишкинниг дыңзыг адаар, **сөстүң эгезинге** чоруур ажык эвес үннерни тыва дылда *күштүг ажык эвес үннер* дээр: *п, т, с, ш, х*.

Күжениишкин чок кошкак адаар, сөстүң ортузунга сөөлүнге чоруур ажык эвес үннерни *кошкак ажык эвес үннер* дээр: *п, б, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г, ч*.

Күжениишкин чок аяар адаар ажык эвес үннерни *эң кошкак ажык эвес үннер* дээр: *й, л, м, н, ң, р, г*.

81. Бердинген үжүктөрдөн сөстөрдөн тургузуңар. Чогаадып алган сөстөриңерде чеже үжүк, чеже үн барын тодарадыңар.

а, о, е, м, л, с, ч, р

Үлегери: *мал, чер, оол*.

82. Үлегер домакты номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык эвес үннерни адаңар. Оларны адап турда, аас иштинден агаар канчаар эртип турар-дыр, хайгаараңар.

Бижик билбес чазар, орук билбес азар.

83. Сөстөрни деңнеңер. Эжеш сөстөрниң утказын аңгылап турар үннерни тодарадыңар.

Кат — хат, тын — дын, пар — бар, мең — чең.

Ажык эвес үннер чүдөн тургустунарыл?

84. Кичээнгейлиг номчааш, сөстөрни тывыңар.

Кандыг сөстен

«к»-ны казааш,

«а»-ны салза,

«аас» болурул?

Аастан

«а»-ны алгаш,

«к»-ны катса,

Канчап баар-дыр?

1. Үннерни чүге ажык база ажык эвес деп аңгылаарыл?
2. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалын тодарадыңар.

85. Аянный номчуңар.

ХУУЛГААЗЫН КУШТАРЫМ

Чараш куштар Тывамда хөй:
Довук ышкаш Шиижек,
Хараачыгай, Хамнаарак,
Казыра дег Дас,
Аганак дег Торлаа куш,
Даңгына дег чоргаар Куу,
Даштыг хову Чашкаадайы,
Шыктыг тулаа Шилени,
Шынаа, хову Матпадагы,
Тывызык хөй Хөкпештер,
Ындын үннүг Бора-Хек,
Ыдыктыг дээн Көге-Буга,
Чаптанчыг Кара-Баарзык,
Самнап маңнаар Сайлык.

Ч. Чап

Куштар аттарын бичии үжүктөр-биле ушта бижип алыңар. Сөстөрниң эгезинде күштүг ажык эвес үннерни илереткен чаңгыс, кошкак ажык эвес үннер-биле илереткен ийи, эң кошкак ажык эвес үннерни илереткен үжүктөрни дыйлагар шыйыг-биле демдеглеңер.

86. Номчуңар. Тывызыктарның харызын тывыңар.

Элевес өрүмнүг.

Эрикпес чаңчылдыг.

Хардан аккыр,

Хөөден кара,

Аъттан чавыс,

Теведен бедик.

Тывызыктарның харызында ажык эвес үннерни адап турда, аас иштинге кандыг шаптык таваржыр-дыр, хайгаараңар (диштер, эриннер).

87. Үжүк бүрүзүңгө ам-даа үш-үш сөстөрдөн чогаадыңар.

т	м	ч
тал	мал	чаг
тараа	малгаш	чагаа
...	...	...

Сөстөрни номчуңар. Сөс эгезинде ажык эвес үннерни шын адаңар, оларны адап туруңарда, аас иштинде кандыг шаптык бар-дыр, тодарадыңар.

88. Сөстөрни номчааш, дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан үжүктөр сөстүң кайы кезээнде турар-дыр, оларның кайызы дүлей, кайызы ыткыр-дыр, тодарадыңар.

Аът, адыг, хөвөң, өгээр, көжер, даш, ажыл, халып, авай.

89. Сөстөрни номчааш, дүжүрүп бжиңер. Кошкак ажык эвес үннерниң ыткыр азы дүлейин тодарадыңар, олар сөстүң кайы кезээнде турарын айтыңар.

Ак, агар. Ас, азар. Көш, көжер. Ат, адаар. Тып, тывар. Дүъш, дүъжү.

90. Номчуңар.

Улус, өрээл, торга, авай, херел.

1. Сөстөрни дүжүрүп бжиңер.
2. Ыткыр үннерниң үжүктөриниң адаан шыйыңар.
3. Ол сөстөрни кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.
4. Ажык эвес үннерни адаарга, кандыг шаптыктарга таваржыр-дыр, тодарадыңар.

Ажык эвес үннер чок болза чүгле **дааш**, чок болза **ыт-дааштан** тургустунар, аас иштинге шаптыкка таваржыр.

91. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң үннерин тода-радыңар. Карартыр парлаан сөстерде дүлей болгаш ыткыр үннер-биле кандыг үннер каттышканыл?

Биеэде аңнап чорааш, бир черге куу будукка аъдымның дынын кедире каап **кагдым**. Будук дээн чүвем сыын мыйызы болган. Сыын **аътты** четкеш, арлы берген. Эртенинде дилеп чор мен. Удавайн таваржы бердим. Бир дытта ылдыртына берген бо турлар. **Боомну** көдүрүп келгеш, шыгаап-шыгаап, дарс-ла кылдым. Сыын-даа арга иштинче шивеш диди. Аъдым **маңнап** бар чоруй, оъттай берди. Муңгаш-дынны үзе аткаш, аъдымны ол **хайлыг** аңдан ынчаар чарып алган мен.

С. Пюрбю

Бо сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл, аас-биле дамчыдыңар.

92. Номчуңар. Каапкан үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

Куш...ар үнүштерге, чечек...ерге ынак. Кат, чимис чиир. Чам...ыктары чочагай...ар, тооруктар казыыр. Арга-арыгның бой...узун камгалап турар куштар база бар. Янзы-бүрү хоралыг курттарны чыып чиир. Үнүш...ерни кадыр...ас. Оларның өзүмүн кам...алаар.

Кандыг үннерниң чанында кандыг үннерниң үжүктөрүн бижээн-дир силер, хайгаарап көрүңер.

Сөстүң иштинге дүлей үн чанынга дүлей, ыткыр үн чанынга ыткыр үн турар.

93. Сөстөрни номчуңар. Оларның-биле домактардан чогаадып бжиңер.

Оъттуг, хаттыг, тааннар, аккыр, аккан, чассыг, өссүн.

94. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, сөстөр-биле домактардан чогаадып бижиңер.

Дыт...ыг, пөс.үг, чок...а, кес.ин, томаан...ыг.

Сөс иштинге катаптаан ажык эвес үннерни ийи үжүк-биле бижиир.

95. Номчуңар. Домактарда катаптаан ажык эвес үннерлиг сөстөрни ушта бижиңер.

Хемнер уннарынга болгаш бичии тейлер эдээнге, агар ак-ак элезиннерге чаражы кончуг бичии оңгар ээргииштер чыдар. Ооң чанынга бичии ынай истер бар болгулаар. Ол чүнүң истерил? Изиг элезинде ол чүнүң үңгүрүл, кандыг шыдамыккай курттуң өө боор? Кижи бодаарга, изиг, соок элезинге кандыг-даа дириг амытан чурттап шыдавас хире.

Херек кырында ындыг эвес. Ак элезин үңгүрлер шупту ээлиг. Ында дөңгүр-чучуулар деп амытаннар чурттап, амыдырап турарлар.

С. Таснай

1. Сөзүглелде чүнүң дугайын чугаалап турарыл? Ол амытанни көргөн силер бе? Ол каяа чурттаар-дыр?

2. *Үңгүрлер, амытаннар* деп сөстөрниң дазылдарын болгаш кожумактарын шыйыңар.

9. Эгезинге *n* болгаш *m* бижиир сөстөр

96. Эжеш сөстөрни дужааштыр дүжүрүп бижээш, баштайгы үннериниң адаттынар ылгалын хайгаараңар.

Тал – дал, тараа – дараа, теве – девээ, торга – доруг, пага – багай, пөш – бөл, пар – бар.

Пага – багай, пар – бар деп эжеш сөстөрни кирип тургаш, домактардан аас-биле чогаадыңар.

97. Чурукту топтап көрүңөр. Орус улустуң «Тараа бажы» деп тоолун сактып чугаалаңар.

Чурукта *n* – *б*, *m* – *д* деп үннерден эгелээн чүвелерниң аттарын тывыңар.

1. «Тараа бажы» деп орус улустуң тоолун сактып көрүңөрөм.

2. Аскыр-дагаа даңгаар эртен туруп келгеш, чүнү тып алган-дыр?

3. Аскыр-дагаа Долганыр, Дескинер деп ийи күскелерни чүнү кылзын деп айбылаан ийик?

4. Күскелерни чүге Долганыр, Дескинер деп адап каан деп бодаар силер?

Холу шимчээр – хырны тодар,

Хоозун чугаа – хүн бадар.

Үлегер домактың утказы тоолга тааржыр бе?

Күштүг частышкынныг [п] база [т] деп үннерлиг тыва сөстөрниң эгезинге *n* болгаш *m* деп үжүктөр-ни бижиир.

98. Карартыр парлаан сөстөрни кайы дылдан үлегерлеп алган деп бодаар силер?

Кырган-ачам Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан. Ону орден-хавыяа-биле шаңнаан. Ооң портреди музейде, паркта делгелгеде тургулаар чүве.

99. Домактарны дүжүрүп бжиңер. Эгезинде m кирген сөстөрни кайы дылдан үлегерлеп алган-дыр, тодарадыңар.

1. Бажыңга тапочка кедер бис. 2. Мээң ачам тракторист. 3. Даштын агаарның температуразы он беш градус чылыг-дыр.

Орус дылдан үлегерлеп алган кошкак адаар үннерлиг сөстөрниң эгезинге n болгаш m деп үжүктөрни бжиир.

100. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

1. Бо чылын бистиң черге ..араа ...ергиин чаагай болган. 2. Мында дыка ...ерең ээрем бар. 3. ...енек кижии багай, ...ерек бүрүзү ажыг. (*Үлегер домак.*) 4. ...айбың делгерезин, ...айын чок болзун! 5. Пөштен ...оорук үнер. 6. Ангара хемде күштүг электри станциязын ...удуп тургускан.

101. Чугааны номчуңар. Эгезинде m кирген сөстөрни ушта бжиңер, оларның адалгазын деңнеңер.

ТЕВЕНИ ЫДЫКТААРЫ

Тываның бир чамдык кожууннарында тевелиг черлер бар. Ылаңгыя Таңды, Тес-Хем, Эрзин болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарынга кодан тевелер тургулаан. Тевениң баштыңы буураны ыдыктаар турган, ооң кол утказы болза кодан доктаадып деп чүвеге

хамааржыр, ол чүл дээрге ол аалдың азыраан мал-маганы онча-менди болзун дээн уткалыг.

М.Кенин-Лопсан

Тыва, туман, Туран, тайга, Тес, тур деп сөстөн укталган сөстөрни чаңчыл ёзугаар *т*-биле эгелеп бижиир.

102. Сөстөрни киирип тургаш, домактардан чогаадып бижиңер.

Тыва дыл, Туран, туманнаар, тураскаалдыг, турлаглар.

103. Шүлүктү аянныг номчуңар, *т* деп үндөн эгелээн сөстөрниң адалгазын деңнеңер.

ТУРАН ХООРАЙ

Орденниг Бии-Хемниң
Төвү болган Туран хоорай.
Орус, тыва кандыг-даа чон
Төрелдешкен Туран хоорай.
Туран хоорай – тулган хоорай:
Туруксанчыг, чурттаксанчыг.
Туран чону – төрелзирек:
Дужуксанчыг, барыксанчыг.

Ч. Кара-Күске

КАТАПТААШКЫН

104. Хөй сектер орнунга ажык үжүктөрни немеп тургаш, дүжүрүп бижиңер.

1. Удав...с соок дыңзып к...лир. Малч...ннар каж...ларын ы...к чылыглап алган. Оларга со...к корг...нчуг эвес. Мал ч...ми четч...р.

Кыл...н хар чагза-даа, ажырбас.

2. Хүн ашкан. Даглар баштар... куураарып, ыяштар карарып келд... . Сыннар биле дээр хаяазы кыпкызыл апарган. Кеж...ликтээн тудум-на, суурн...ндааш-шимээни чоорту чавырылган. Ыржым улам күшт...лген.

С. Пюрбю

105. Чүзү? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр сөстөрни өскерттип бижирер.

Көпөөк, өөк, аяк, хоюг, дуюг.

Үлегери: *Көпөөк – көпөөг.*

Өскерткен сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бижирер.

106. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, оларда ажык эвес үжүктөр дүлөй-дир бе, ыткыр-дыр бе, тодарадыңар.

Кыжын Мерген кылын, терең хар дүвүнче чаштына бээр. Ооң **эриктөрүн дургаар** сеглегер ак хөпээннер турар. Ол – хамык будуктарын хар овааландыр шыва **берген дыттар**-дыр. Ынчалза-даа кыжын безин Мерген удуп чытпас. Хар **алды**-биле **чиңге** кара болу берген батпышаан, **даштар кырынга** үнө халып, **чайындылап** чыдар.

С. Тока

107. Аянныг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннөрнүң адалгазын деңнеңер. Сөстөрнүң шын бижиир дүрүмүн сактып чугаалаңар.

ШОКАР ДАГАА

Шаг шаандан тура чаңгыс шокар дагаалыг ирей-кадай чурттап чораан чүвең иргин. Бир-ле катап дагаазы анаа эвес, артында-ла алдын чуурга оолдапкан. Ирей амырааш, чара каккан – **бузулбаан**. Кадай мен чоонган мен дээш тудускан – канчанмаан-даа. Ирей-кадай ол-ла ынчап кайгап-харап турар аразын-

да, күс-ке халып эртип чыткаш, кудуруу-биле дээп-кен – чуурга кээп дүшкеш, чарлып чаштай берген.

Ирей ыглай-ла берген, а кадай база-ла бадырып-кан. Оон дагаажыгаш тургаш, оожуктуруп чугаалаан:

– Ыглава, ирей, ыглава, эне! Силерге өске, алдын эвес, анаа чуурга төрүп бээр мен! (*Орус улустуң тоолу*)

1. Тоолду сактып алгаш, шээжи-биле чугаалаңар.
2. Адаан шыйган сөстөрни слогтап бижирер.

108. Аянынг номчуңар.

Черде каът-каът кылдыр чадып каан чүве ышкаш үш каът болуп үнер киш-кулаа дээр магалыг катты бо черден көрдүм. Мен чоруп турумда, киш-кулааның кырында кады чаа-ла кызыл шырай тырттынып, быжып турган чүве. Бир кадын чыып алырга, ооң адаанда шаңгыр каттар көстүгүлөп келгилээр, а ооң-даа адаанче тыртып көөрге, эң адаандан ак-сарыг кат бакылап алган чыдар де даан. Чаңгыс-ла сыпта ындыг болбас ийикпе. Бистиң черде-даа көскү кызыл-каттар дээрге, мында хөлүн эрттир элбээн. **Хаактар** дег узун **сыптарын** халайтыр базып бадыра баргылаан, шип-тээн эът дег кызыл салбактар мырыңай черде дөжели бергилээн кылаңдыржып чыткылаар.

М. Эрген

1. Сөзүглелге аттан бериңер.
2. Киш-кулааның дугайында чугаалаңар.
3. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарыңар, чеже үн, чеже үжүк барын тодарадыңар.

СӨСТЕР

10. Сөстүң тургузуу (составы)

109. Номчааш, дүжүрүп бижирер.

Ажылга чажындан чаңчыккан кижиге эгээртинемес аас-кежиктиг болур, ындыг кижиниң арын-шырайы-даа, ажыл-ижи-даа, аксы-сөзү-даа чараш болур.

А. Даржай

Сөстөр уткалыг болур. Сөстөрни домактар тургузарынга ажыглаар.

110. Сөстөрни кезектерге чарганын хайгаарап көрүңер.

Оъттуг – оът-туг, чурттакчы – чурт-та-кчы, тон-нуг – тон-нуг, чечектеримге – чечек-тер-им-ге.

111. Сөстөрни кезектерге чарыңар.

Шивилер, тудугга, номнарым, чогаалчылар, харлыг.

Сөстөр уткалыг кезектерден тургустунар. Сөстүң кол кезээн дазыл дээр. Дазылга немежир кезектерин *кожумактар* деп адаар. Чижектер: *школа-чылар-га, шөл-чүгөш-че.*

Дазылды кырынга ээтпек дуга дег ($\frown$) шыйыгбиле айтыр.

112. Сөстөрни дужунда айтырыгларга харыылаттынар кылдыр кожумактардан немең өскертиңер.

Малгаш – чүлүг? – ..., чүгө? – ...

Галстук – чүлөр? – ..., чүлөргө? – ...

Класс – кайыын? – ..., чүлөривис? – ...

Ажыл – канчал? – ..., кым? – ...

113. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни кезектерге чарбышаан, ушта бижигер.

Керттик-оол акый кара болгаш ак өңнүг чоңардаштан хөл-шыдыраа бодалары чазагылап алгылаан. Ол акый мени шыдыраалап өөредип каан. Мен даады каразы-биле ойнаар мен, чүгө дээрге сынык кулактыг, ооргазы шала мөктүргелиг аътты аътсына берген мен. Керттик-оол акый чара шалаар черге бир-ле

бодазын салыпкаш, бажын чая бээр, ол хиреде черле көш чанмас кижн. Көрбес чүве кайда боор, мени чазыглыг көштү дүрген тып аар кылдыр өөредип турган кижн-дир ийн.

Уттурупкаш, ыглаптар апарган мен. Ооң соонда Кертик-оол акый меңээ даады уттуруп аар апарган.

– Эр кижн уттурупкаш, ыглавас чоор. Даарта кезжээ база **шыдыраалаар** бис. Ма, бо шыдыраа бодаларын, шыдыраа хөлүн ап ал. Сеңээ белээм-дир. Шыдыраалап чоруур сен.

М. Кенин-Лопсан

Дазылга немешкеш, чаа сөс чогаадыр кожумактарны **чогаадылга кожумактары** дээр. Чижектер: *тараа + жы – тараажы, чарла + л – чарлал, бил + иг – билиг, хөг + лүг – хөглүг, чигир + зиг – чигирзиг, чугай + ла – чугайла, каас + та – кааста.*

Чогаадылга кожумактарын чадыржыгаш дег (^) демдек-биле аңгылап шыяр. Сөстөрнн шыйып сайгарарының чижектери: $\widehat{чуру} - \widehat{к} - \widehat{чу}$, $\widehat{кыш} - \widehat{та} - \widehat{г}$, $\widehat{дугуй} - \widehat{лүг}$.

114. Дараазында сөстөрдөн кылдыныг илередир сөстөрдөн чогаадыңар. Чогаадып алган сөстөриңернн канчаар? деп айтырыгга харылаттыңар кылдыр өскертиңер.

Ажыл – Чурт –
Башкы – Хеме –

Үлегери: *ажыл – ажылда; канчаар? ажылдаар;*

Чогаадып алган сөстөриңерннн кожумактарын шыйыңар.

115. Дараазында сөстөрдөн чүлүг? деп айтырыгга харылаттыңар сөстөрдөн чогаадыңар. Чогаадып алган сөстөриңербиле сөс каттыжышкыннарыңдан тургузуңар.

Чалгын – Даг –
Будук – Хем –

Үлегери: *чалгын – чалгынныг; чалгынныг куш.*

116. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер.

Дараазында уткаларга дүгжүп турар кожумактардан *мөөгү* деп сөскө немеп бжиңер.

Мөөгү чыыр –
Мөөгү бар –
Мөөгү дөмей –

Чурук ёзугаар «Мөөгүлөп чордувус» деп эгелиг кыска чугаадан бжиңер. Чугааңарга *мөөгү* деп сөстөн чогаадып алган сөстериңерни ажыглаңар.

117. Бердинген сөстөргө *-чы, -жы; -чу, -жу* деп кожумактардан немөңер.

Балык, эм, садыг, чогаал, шүлүк, хөөмей, хой, тугдуг.

Чогаадып алган сөстериңер чүнү илередип турар-дыр?

Ол сөстөрни ажыглап тургаш, аас-биле домактардан чогаадыңар.

Сөстүң кол утказын өскертпес кожумактарны **өскертилге кожумактары** дээр. Чижектер: *тараа + лар – тараалар, чарлал + га – чарлалга, чугай-ла + ды + м – чугайладым, кааста + ды + ңар – каастадыңар.*

Тайылбыр. Өскертилге кожумактарын дөрт булуңнуг (□) демдек-биле аңгылап шыяр. Сөстөрни шыйып сайгарарының чижектери: *чечек/тер – $\overbrace{\text{чечек}}$ [тер], чер/ден – $\overbrace{\text{чер}}$ [ден], кел/ди/м – кел + ди + м.*

118. Сөстөрниң кезектерин сайгарып шыйыңар.

Солуннар, күзег, аалчыларны, кижизиг, ажылдадым, келген.

119. Номчуңар.

МЭЭҢ ОЛЧАМ

Час дүшкен. Бир эртен кымны-даа мурнай кажаага халып чеде бердим. Өшкүлерим дүш-даа чок кегженип чыдырлар. Чаңгыс Долгай-Мыйыс азыгда хөлзээн тур. Ооң чанында көвүк ышкаш хөгжегер ак чүве чыдыр. Шимчеп алгырза-ла – чаш анай! Баштай тыпкан олчамга ынаам аажок апарган.

Удаваанда анайымны Чуларак деп адап алдым. Чуларак хонук санында-ла улам өзүп орган. Ох, дөскелчок-ла кулугур ийин!

1. Анайга чүү деп ат берген-дир. 2. Ол ат канчаар тургустунган-дыр, кезектерге чарып көрүңерем.

11. Чаңгыс дазылдыг сөстөр

120. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижичер.

Удавас чай дүжер. Бистиң кожууннуң малчыннары малын сериин болгаш эки оъттуг тайгаларже

чайлагладыр. Чайлагга мал тергийн семириир. Малчыннар **чайын** мал чемин эки белеткеп алыр. **Чайгы** изиг хүннерде кескен сиген эки кургаар, сүүзүннүг болур.

1. Ушта бижээн сөстериңерниң уткаларын тодарадыңар.
2. Оларның ниити кезээ болур дазылының адаан шыйыңар.

Чаңгыс дазылдан укталган аңгы-аңгы уткалыг сөстериңи **төрел сөстөр** деп адаар. Төрел сөстериңиң дазылын чаңгыс аай бижиир: *пөштүг, пөштээр, пөшсүг.*

121. *Сиген* деп ниити кезектиг төрел сөстериңи тывыңар.

Сиген чаагай үнген. Сүүзүннүг сигенге мал семириир. Сигенчилер шалыпкын ажылдап турар. Терең сигенниг черлерге аъттыг кижиге көзүлбес чыгыгы. Ачам сигеннеп турар. Мен база сигеннээр мен.

122. Сөстериңи кирип тургаш, домактардан чогаадып бижиңер.

Хем, хемниг, хемнээр, хемчигеш.

123. Номчуңар.

Чаяна биле авазы кичээлдер соонда чаа ажыттыңган садыгже чорупканнар. Садыгжылар оларны эвилең-ээлдек хүлээп алган. Садыг аажок улуг болган. Ооң бир талазында: яблук, апельсин, банан дээш оон-даа өске чимистер садып турар, а өске талазында идик-хеп аймаан садып турар болган. Чаянаның авазы уруунга кызыл идиктер садып берген. Чаяна амыраанындан өрү шурап маңнагылаан.

Төрел сөстериңи ушта бижээш, оларның дазылын шыйыңар.

124. Сөстөргө кожумактардан немеп тургаш, төрөл сөстөрдөн тургузуңар.

Чуру, ажыл, үс, тур.

Үлегери: *чуру-к – чурук, чуру-кчу – чурукчу, чуру-к-туг – чуруктуг, чуру-мал – чурумал.*

125. Төрөл сөстөрни бөлүктөй бижинер.

Кес, чечек, уялаар, шилдээр, чечектелир, уялыг, шилдиг, кескинди, шилдегер, кески, уя, чечектелишкин, кезилде, шил, кезикчи, шилзиг, кестирилге, чечектээр, кезишкин, чечексиг.

126. Чурукту топтап көрүңер.

Мөргөжил бүрүзүңгө тааржыр кылдыныгларны дужунга тывыңар.

а) Тудугжу	демир хайылдырар
б) Каңнакчы	ыяш чазаар
в) Чазаныкчы	бажың тудар

1. *Тудугжу, каңнакчы, чазаныкчы* деп сөстөрни уткалыг кезектерге чарыңар. Сөстөрдө кижиниң мергежилин көргүзөр кезээн тодарадыңар?

2. Төрөл сөстөрни ажыглап тургаш, чугаадан тургузуңар.

12. Сөс иштинге катаптаан ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бизири

127. Сөстөрни дазылдарга болгаш кожумактарга чарып бизиңер.

Арттар, оттуг, оккур, көккүр, үссүг, ховаганнар.

128. Сөстөргө айтырыгларга харыылаттыңар кылдыр кожумактардан немеп бизиңер.

Каът – чүлөр? – ...

Төк – канчанган? – ...

Тон – чүлөр? – ...

Ас – чүзүг? – ...

Өс – канчалзын? – ...

129. Сөстөрни кирип тургаш, домактардан чогаадып бизиңер.

Четтирдим, каттырар, чуртталга, чоокку, хөөннүг.

Сөстүң сөөлгү үнү биле кожумактың баштайгы үнү дөмөй болза, ол кожа ийи үннү ийи үжүк-биле бизиңер.

130. Номчуңар.

Күстүң чоокшулап олурары-биле кады турлаг чанындан эгелээш-ле кат-чимис дээрге, эңдерлип-ле барган. Сыптарында аскыр дагааныы дег кызыл чалааларлыг, чогуум чемижин ушта казып эккээрге,

шөйбек ак конфеталар хевирлиг үнүштер бар. Оларны бестер деп адаар, а чиирге морковь-даа ышкаш кагжыраар.

Арыг иштинде эвес, даглар бели, чоогалар ишти ак черлерде терең сигеннер аразындан үнгүлээр, даштындан үс чаап каанзыг хоюг кызыл көстүр каттарны мээң өөрүм – честек-каттар дижип, оларны чип турдулар. Мен база-ла сиген аразынга олуруптум. Ол катты чиирге, варенье-даа ышкаш аажок чигирзиг.

М. Эрген

Катаптаан үннерлиг сөстөрни тыпкаш, оларны дазылдарга болгаш кожумактарга чарып бжиңер.

13. *Тып, тик, төк, тырт, теп, тут* деп сөстөрни кожумактар немежирге, шын бжири

131. *Тып, тик, төк, тырт, теп, тут* деп сөстөргө кожумактардан немеп бжиңер.

Үлегери: *тып – тывар, тыпкан, тывыш, тывызык.*

Ол сөстөр кожумак чокта эге [т] деп үнү канчаар адаттынар-дыр, кожумактар немежирге, ол үн канчаар адаттынар-дыр, хайгаарап көрүңер.

132. Сөстөрни кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Тудар, тудугжу, тырткан, тыртылчак, тепсир.

Тып, тик, төк, тырт, теп, тут деп сөстөргө кожумактар немежирге, эге үннери кошкак адаттынар-даа болза, *т*-биле эгелеп бжиир.

133. *Тывар, төккөн, тудуг* деп сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

134. *Тып, тут, теп* деп дазылдарлыг төрөл сөстөрдөн бжиңер.

14. *-дыр (-дир, -дур, -дур, -тыр, -тир, -тур, -тур)* деп артынчынчыларны шын бижири

135. Хөй сек орнунга *-дыр* деп артынчыны база ооң өске янзыларын кирип тургаш, домактарны дүжүрүп бижиңер.

1. Аргада айлаң-сааскан эде-... . Бо аргага чоруурга дыка-ла солун-... . Чайын маңаа аажок хөй кат үнер-... деп билдивис. Чүге дээрге кат сывы эңмежок.

2. Таня онаалганы күүседип ап-... . Ол берге онаалга-... . Эжи ону күүседир аргазын айтып берген.

136. Аянынг номчуңар. *-дыр* деп артынчыны кады чоруур сөстери-биле ушта бижип алыңар.

МИННИИШКИН

– Шеттеривис улгаткан-дыр,
Сеглеңнешкен чаражын! –деп,
Тараан ыяштар аразындан
Таныырым үн амырай-дыр.

Бүрүлерлиг будук өттүр
Бүдүү көрүп турарымга,
Клазымның оолдары
Кылган ижин хөөрөшкен тур.

Өөреникчи өөрүмнүң
Өөрүшкүзүн үлөшпедим,
Чанынче-даа чагдавадым,
Чалгаам каргап, ыядып турдум.

Школавыс чанын орта
Ыяш тарып турар хүндүс
«Бажымайлааш» дезипкеним –
Бачыдым ол болган чүве.

Кылыр иштен моон соңгаар,
Кырым сынар, чалданмас мен:

Ам-на даарта база бир шет
Аңаа турар, көөр силер.

Ч. Кара-Күске

1. Ыяштарны кажан тарыырыл? 2. Оол чүгө эштериниң чанынче баарындан ыятканыл? 3. Силер школаңар, бажыңыңар чанынга ыяш тарыырынга дузалашкан силер бе?

Сактып алыңар.

-дыр деп артынчыларны база ооң янзыларын (*-дир, -дур, дур, -тыр, -тир, -тур, -тур*) хамаарышкан сөзүңге дефис-биле тудуштуруп бижиир.

137. Сөстөрни киирип тургаш, домактан чогаадыңар.

Үнүш-түр, чоруп-тур, ырлай-дыр, чер-дир, бар-дыр, хөл-дүр.

Үлегери: *Кукуруза ажыктыг цнцш-тур.*

138. Сөстөргө *-дыр* деп сөстүң тааржыр янзыларын немеп бижииңер.

Чораан – ..., билген – ..., үнүп – ..., шак – ..., куш – ..., инек – ..., кулун – ..., күзег – ..., оттурар –... .

оттур,
оттура

139. Тывызыктың харызын тывыңар. *-даа, -дыр* деп артынчыларны хамаарышкан сөстери-биле дефистеп ушта бижиип алыңар.

Чечектерниң халбыңнарын
сеглеш кылдыр хона каапкаш,
хээлиг, шокар торгу тонун
хере-даа бээр, кыза-даа бээр,
ыды-даажы, кеми-даа чок –
ындыг чүү-дүр, уруглар чээ?

140. Номчуңар. -ла, -даа, -дыр деп артынчыларны бижээнин хайгаараңар.

Дөртөлээ черле чарлыр эвес бис, чарыларывыстың дуюгларын кызырадыр челдирбишаан, чолдак кара хаактарлыг оңгар черге тутсуп келдивис.

Бажында өжегерээн дизип каан чүве дег салбак-салбак коңгулууржугаштарлыг, шевергин чиңге бүрү-лерлиг, узун сулагай сыптар-ла эңдерик. Чамдыктарының узуну бистиң баштарывыстан ыракта бедип турар.

Артыш-оол бир ындыг сыптың дөзүн шапты балды-биле дөрбелчин хевирлиг кылдыр оя шапкаш, шириин аңдара октаптарга, оон чудурук дег сарыг чүве үне халып келди. Ай дээр үнүжү бо чүве-дир ийин. Чемижин көөрге, каът-каът. Даштындаалары чидиг-сарыг, иштиндээлери ак-сарыг болгулаар болду. Оолдар кезек чидилер, а мен база-ла дайнагыладым. Чиирге, бышкан капуста-даа ышкаш, экизи сүргей.

Артыш-оол биле мен майгынга бичии шокар хап иштин эккелдивис. Артыштың авазы айның каът-каът чемижин өзээнден адыра соккулааш, оларны сугга агартыр-ла чуп каапты. Ооң соонда картошка хаарар бичии кара пашты отка тиккеш, ол айларны кургады хоорупкан.

Кежээки чемде хоорган айларны сакпында иви сүдүнүң кырынче урупкаш, элээн хайындыра каапты. Оон ай кадык болу берген дивес силер бе! Үзүлбес ак кадык апаар чорду. Кисель-даа ышкаш. Кедергей-даа эки болган ийин, та чеже шаажаңны иштивис ыйнаан.

М. Эрген

1. Кандыг хевирниң сөзүглели-дир?
2. Сөзүглелге пландан тургузуңар.
3. Тургузуп алган планыңар ёзугаар утказын эдерти чугаалаңар.

141. Номчуңар.

АРЗЫЛАҢ БОЛГАШ КҮСКЕ

Шаг шаанда дагларга күчүтөн Арзылаң чурттап чораан чүве-дир. Ол хүннүң-не аңнап чоруп каар. Аң-нар оон коргар турган.

Бир-ле катап Арзылаң...

1. Тоолду улаштыр чогаадыңар.

3. Чугааңарга *-дыр*, *-ла* болгаш оларның янзыларын база *-даа* деп сөстү таарыштыр ажыглаңар.

15. Дефистеп бижиир нарын сөстөр

142. Дараазында сөстөр каш дазылдыгыл, хайгаарап көрүңер. Сөстөрни дүжүрүп бижиңер.

Кара-хаак, көк-кат, киш-кулаа, Улуг-Хем, Херел-оол, ак-көк, алдын-сарыг, кара-хүрең.

Ийи дазылдан тургустунган сөстөрни **нарын сөстөр** дээр. Нарын сөстөрни дефистеп бижиир.

143. Номчуңар. Чугаада нарын сөстөрни тывыңар.

Бистиң бичии шаавыста ойнап өскөн черивис, бойдус чурумалының талазы-биле эң-не чараш дээн черлерниң бирээзи чүве. Ол черлерни Кызыл-Хавак, Көк-Хавак деп адаар, аразы ырак эвес черлер болгай. Кызыл-Хавактың кырынче үне бээрге, Баян-Дугайның делгемнери көстү бээр: кызыл-кызыл даштарлыг, арты-ишти делгем-делгем ховуларлыг. Терек унунда агып баткан кара суунда балык-байлаң ага-раңнадыр өрү шураан. Улуг шыктың унун дургаар янзы-бүрү чечектер айыраңнаан. Ак-көк, кызылзы-

маар, сарыг, өкпөң өңнүг дээш кандызын чок дээр!
Хат-салгын аайы-биле чалгый бээрге, чаражын чүү
дээр!

С. Таснай

144. Номчуңар.

Ава – ажы-төлдүң, төрөл-салгалдың чаякчызы,
өртемчейде эң-не буянныг кижиги. Ава – ажы-төлүнүң
эң-не чоок, эң ынак, эң эргим, хүндүткелдиг болгаш
хайыралыг кижизиги, ыдыкшылы болгаш сүзүглели.

1. Нарын сөстөрни ушта бижип алыңар.

2. *Ие-чер, ие-чурт* деп нарын сөстөр канчаар тыптып келген
деп бодаар силер?

145. Чурукту топтап көрүңер.

1. *Демир-орук, хөмир-даш, Улуг-Хем, арга-эзим, хая-даштар*
деп нарын сөстөрни ажыглап тургаш, чугаадан тургузуңар.

2. Нарын сөстөрни шын бижиирин сактып алыңар.

*демир-орук,
хөмир-даш*

КАТАПТААШКЫН

146. Карартыр парлаан сөстөрнүң дазылдарын болгаш кожумактарын чарып бижирер.

Кызыл-хөректөр ине **бүрүлүг** арга-арыгга **чурттаар**. Октябрьда олар бистиң **чуртувуска** ужуп кээр. Кыштың соогунда кызыл-хөректөр **шырыштарның үрезиннерин** чиир. Ол **куштар** ылаңгыя, рябинаның кадынга ынак. Чазын кызыл-хөректөр ырак чуртунче ужуп чоруй баар. **Куштар** аңаа уялар тудуп алгаш, **оолдарын** азыраар. Чүглө **кыштың** эгезинде бис оларның үнүн дыңнаар бис.

147. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнү ушта бижээш, дазылдар болгаш кожумактарын шыйыңар.

Куштар арыгларга, үнүштерге, **чечектерге** ынак. Кат-чимис чиир. Чамдыктары **чочагайлар**, тооруктар казыыр. Арга-арыгның бойдузун камгалап турар куштар база бар. Янзы-бүрү **хоралыг** курттарны чыып чиир. Үнүштерни кадырбас. Оларның өзүмүн **камгалаар**.

148. Дүжүрүп бижирер. Дакпырлаан дүлей үжүктөрлиг сөстөрнү ушта бижирер. Ол сөстөрнүң дазылдарын айтыңар.

1. Ховуда оыттап чораан хойнуң өңү аккыр хөвөңне. 2. Моон кудук касса, суг үнер хире-дир. 3. 1969 чылда Абаза биле Ак-Довурак аразында чазаглыг орук ажыттынган. 4. Маадыр-оолдуң тыппазы чок кижичүвө. 5. Ак-оолдуң сыырткыыжынга улуг бел туттуна берген.

149. Бердинген сөстөрдөн төрөл сөстөрдөн тургузуңар.

Бижи, дуза, ил, кижичүвө, чыры, суур, тур, шап, халда.

150. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң дазылдарын, кожумактарын айтыңар.

Шончалай — кайгамчык соокка шыдамык үнүш. **Дагларның** хүннээрек мээстери эрте чазын карандылай бээри билек, бажы хүрең, шиш, чоон, ийи адыр бүрүлөрлиг **шончалайлар** ында шагда-ла үнген турар. Чанында хөртүк, оон аккан суг-даа оларга шаптык болбас. Казыптарга, адаандан дазылы сарбайган, чуга **карттыг** бичии борбак ак дошка бо саадаан оарар. Амданы аажок **чигирзиг** чаагай, чымчак. Ону шаандакы тываларның бичии уруглары чазын чылыг хүн караанга хүнзедир казып, чип **ойнаарлар**. Хой **кадарган** улуг улус база-ла шончалайны чооглап хүнзээр.

О. Бартан

ништи, начын, ногаан

151. Номчуңар. *-ла (-ле, -на, -не)* деп артынчыларны хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бжиңер.

КЫМЫСКАЯКТАР

Көрүп чоруурумга, ында үңгүр-ле долу. Чүгле бичии кымыскаяктар эвес, олардан ыракта улуг каракара кымыскаяктар база-ла дойлуп турлар.

Бир кымыскаяк бо-ла улуг чүве сөөртүп алган үңгүрүнче ытпайтып олур. Ам көрген: шергиниң мойну-дур ийин моң! Та канчап тып алган. Хой-даа базып каан чытты ыйнаан.

С. Сарыг-оол

152. Дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Соок-даа дыңзаан. Кушкаштар этпестээн. Ховуларны-даа, хемнерни-даа, арыгларны-даа ак хар шыпкан. Чамдыкта соок чокта, бис **хаактаар-даа, конькилээр-даа** бис.

1. Соок, хаактаар, дыңзаан деп сөстөрдө каш үн, каш үжүк бар-дыр, тодарадыңар.

2. Ол-ла сөстөрни слогтарга чарып бжиңер.

3. Соок, ак деп сөстөргө удурланышкак уткалыг сөстөрдөн тывыңар.

153. Сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Барган-дыр, аяс-тыр, изиг-дир.

Сактып алыңар.

-даа, -ла (-ле, -на, -не), -дыр (-дир, -дур, -дур, -тыр, -тир, -тур, -тур) деп артынчыларны дефистеп бжиир.

ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

16. Ниити билиглер

154. Номчуңар.

Улуг-Хемниң эриктери шупту алдын-сарала. Бедиктерде сөөскөннер, шарланнар, тайгаларда дыттар, хадыңнар, эриктерде талдар, долааналар, чыжырганалар, кызыл-хаактар, теректер бүрүлери, шөлдерде тараалар саргаргылаан. Улуг-Хем дириг кижибиле дөмей. Удуур, дыштаныр, сергелеңнээр, ажылдаар.

К-Э. Кудажы

1. Сөзүглелде баштай чүвөлөр көргүзөр сөстөрни, ооң соонда кылдыныг илередир сөстөрни ушта бжиңер.

2. Айтырыгларын тодарадыңар.

3. Чүвөлөр илередир сөстөрниң темалыг бөлүүн тывыңар.

155. Номчуңар.

Артыш-оол дөрттү дооскан-даа болза, беш дугаарның чамдык саннарын бодаары менден черле дудавас

болган. Бодалгаларны болгаш чижектерни эртенги чем сөөлүндө бодап, аажок маргыжып турдуvus.

Артыш-оол сан бодаарынга дыка ынак болгаш кандыг-даа берге бодалгаларны база чижектерни ыяап-ла шынын үндүр бодааш, ам амыраар кижиге болду. Ол оон ыңай санның аажок чажыт шынарларын база билир болду деңер даан. Дириг амытаннарның шимчээшкининиң дүргенин билир талазы-биле ол мени ыракта ашкан. Бөрүнүң бир шак иштинде шимчээшкининиң дүргени – 55–60 километр, коданның – 40–50 километр, а эзирниң – 86 километр болду. Мен ажыы-биле чугаалаайн: ону черле билбээн мен.

Ынчап тура Артыштын сан бодаар аргаларын дыка эки өөренип алдым. Сан өөренири – бодалгалар болгаш чижектер бодаары меңээ аажок солун апарган.

М. Эрген

Сөзүглелден чүвөлөрниң демдээн болгаш санын илередир сөстөрни ушта бижинер. Айтырыгларын тодарадыңар.

Каш? Чеже? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр чүвөлөрниң **санын** илередир.

156. Номчуңар.

Тыва эки турачы танкист, механик-чолоачы Хо-мушку Чүргүй-оол Украин фронтузунуң 25-ки танк полугунуң Т-34 танкының экипаж кежигүнү турган.

Орус, украин, тыва – акы-дуңма улустарның оолдары дыка хөй хоорай, суурларны өске экипажтар-биле кады хосташкан. Бир катап экипаж кежигүнү, көңгүс чалыы Петронуң төрээн суурун хостааш, оң ада-иезинге база ужурашканнар. Оларның найыралын дайын-чаа чүгле быжыглап турган.

Ю. Дарбаа

Сөзүглелде сөстөрүни мынчаар бижиңер:

Чүве аттары: (кым? чүү?) ...

Демдек аттары: (кандыг?) ...

Сан аттары: (каш?) ...

Кылыг сөстөри: (канчаар? канчанган?) ...

Чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү – бо болза **чугаа кезектери**-дир.

157. Номчуңар.

САЯН КЫРЫНГА

Август айның төнчүзүндө Саян кырынга үнүп көргөн силер бе? Мен ол өйде беш эштиг Абаканче аъттар сүрүп чорааш, Саянның кырынга бир үнген мен. Эргек-Дыргак-Тайгазының баштарындан эртеңги хүн чаа-ла халбактанып үнүп орган. Аъдым аксын тыртым. Өгбелерниң бурун чаңын сагып, арт кырынга дүштүм. Кызыл, сарыг, ак, өкпең, хүрең салбактарлыг чечектерниң аразынга баарымга, соок шалың адыжымга дүжүп турду.

М. Кенин-Лопсан

Чувелерниң санын база демдээн илередир сөстөрүни хамааржыр сөстөри-биле кады ушта бижиңер.

17. Чүве ады

158. Номчааш, дүжүрүп бижиңер.

ТУРАСКААЛ

Кызыл хоорайда Ленин кудумчузунуң бажында дайын маадырларынга тураскаал бар. Тиилелге хүнүндө чон тураскаалдың баарынга чараш чечектерни салып каар.

1. Чүве аттарының адаан шыйыңар.
2. Оларны чүге чүве аттары дээрил?

Чүвелер көргүзөр болгаш кым? кымнар? база чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни **чүве ады** дээр.

Чижээ: *бажың, ном, трактор, хову, башкы, чаъс, кцс* – чүве аттары болур.

159. Чурукту көрүңер.

1. Чурукта бар-ла чүвелерниң аттарын чыскаап бжиңер.
2. Ол сөстериңер кандыг айтырыгларга харыылаттынарыңдыр, тодарадыңар.
3. Чурукту канчаар адап болурул?
4. Чурукка угаап-боданыышкын сөзүглелинден тургузуңар.

160. Номчуңар. Кым? база чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни ийи бөлүк кылдыр ушта бжиңер.

Чеченмаа кырган-авазыңга барыксай берген. Ол ооң чурттап турар бичии сууржугажын безин билир. Сууржугаш-даа эвес, кырган-авазының чайлаа-дыр ийин. Ол көңүс ырак эвес-ле болгай. Бичии арыгжыгаш бар. Хадыңнар, талдар, чодураалар үнген арыгжыгаш шыргай-даа эвес.

Арыгжыгаштың дал ортузу-биле хап бадып чыдар дамыракты кешкеш, бичии-ле кылаштаарга, чайлаг көстүп келир. Эң-не бетинде бажың – кырган-авазының бажыңы ол. Ону Чеченмаа эки билир. Ба-

жың чанында өг база бар. Аңаа Чеченмаа чеже катап чорбаан дээр. Ынчалза-даа ол кырган-авазынга чааскаан эвес, а авазы, ачазы азы угбазы-биле кады баар турган. Чеченмаа ынчан бичии турган. Ол ам өзүп келген.

Е. Танова

Кижилер аттары көргүзөр сөстөр **кым?**, **чүвелер аттары** көргүзөр сөстөр **чүү?** деп айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: кым? – *Ак-кыс, Коля, Таня, башкы, өөреникчи, эмчи, садыгжы.* Чүү? – *хем, аяк, оът, шкаф, инек, дагаа, цуц, балык.*

161. Номчуңар.

ҮНҮШ-ДҮЖҮТ

Амылыг-ла чүвелерни
Амырадыр буян – үнүш.
Амытаннар ынчангаштың
Амыр-чаагай чурттап чор бис.

Үнүш-дүжүт эвес болза,
Үүле-херек бүдер эвес:
Арыг агаар, аъш-чем, эм-даа –
Амдыкының кежии ол-дур.

Азырал мал, аң-мең, куш-даа
Үнүш чокка чурттай албас.
Үзүм, кат, шай, ногаа аймаан
Ам-даа оон-на албышаан бис.

Чурттаар бажың, кажаа тудар
Чудук база аргадан кээр.
Сандай, стол, аптара, шкаф,
Саазын безин үнүш ол-дур.

Үе-дүптен чуртталганың
Үндезини – үнүш-дүжүт.
Кажанда-даа оларга бис
Камныг болуп көрээлиңер!

Ч. Кара-Күске

1. Чүвелер аттарын темалыг бөлүктөр аайы-биле дүжүрүп бижирер.

2. Ол сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр?

*амытан,
үңүш-дүжүт*

162. Номчуңар.

Ада, ие, хойжу, акым, кырган-ача, артист, тракторист, бызаңчы, даай, башкы, өөреникчи, дарган.

1. Бо сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр?

2. Баштай кижилерниң төрөл аттарын, ооң соонда мергежилин илереткен сөстөрни ушта бижирер.

Төрөл аттары: ... .

Мергежил аттары: ... .

163. Номчуңар.

Бистиң өөвүстүң ханазыңга ачамның бодунуң кылганы игил, бызаанчы база орус дошпулуур үргүлчү азып каан турар чүве. Ол хөгжүм херекселдеринге өгдө улуг улус дооза ойнаар чүве ийин. Олардан аңгыда Ичин угбавыстың ийи хомузу база бар. Оларын ол чиңге-хомус, чоон-хомус дээр кижиде. А бис көөрүвүске, дөмей-ле хомустар чоржук, та чүгө чоон, чиңге деп турган кижиде ийик. Ооң ол хомустарын база ачам соң берген дээр чораан.

Е. Танова

1. Хөгжүм херекселдериниң аттарын ушта бижирер.

2. Ол сөстөр кандыг чугаа кезээнге хамааржыр-дыр?

164. Номчуңар.

Бүргээн кышкы дээр хондур кодан-майыктап чагган. Бичии Юра соңга өттүр үр-ле көрүп турган. Даштын бүгү-ле чүве мырыңай өске хевир-биле көзүлгөн. Соңгазының дужунда шивижиктин чидиг ине будуктары, ак-ак хөвөңнер ышкаш, ожук-биле шыптырган. Ону бирде көрүп турарга, Чаа чылдың белээн чүктээн Соок-Ирей-даа хүлүмзүрүп, кылаштап органзыг. Чүс-күк ышкаш думчуктуг хавазы Акалчык чүм харже шурай бергеш, ээрип халаан. Ооң өөрүп турары оонна илдең.

Х. Ойдан-оол

1. Кым? Чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни кылдыныглары-биле кады ушта бижип алыңар.

2. *Кодан-майыктап чагган* дээрге канчаар билип тур силер?

165. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар.

Чай адакталып, оът-сиген бышкан. Чайның башкы айында медээжок херек турган **чаашкын** ам улаштыр куткаш турупкан.

Дүүн аяс турган. Соңгу сыннар бажынга хөгжегер ак булут көстү хонуп келген. Удаткан чок тайга бажы селбегер ак-чоорган-биле шугланыпкан. Күштүг хаттырлып чыдып алган кылын булутту дээрни бир кылдыр дескилештир ойладыпкан. **Диңмирээшкин** чыжырт диген. **Кызаңнаашкынның** сыры огу дээрни диле шаапкан. **Долу** холумактыг чаашкынның дамдылары аары кончуг дүжүп эгелээн.

Э. Донгак

1. Ушта бижип алган сөстөриңер чүнү көргүзүп турардыр?

2. Ол сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынып, кандыг чугаа кезээнге хамааржып чоруур-дур?

166. Хөй сектер орнунга чогуур сөстөрни кирип бжиңер.

... торр-р-р кылдыр соктаар.

... маа-маа кылдыр эдер.

... ии-хоо деп киштээр.

Кирип алган сөстөриңер кандыг айтырыгга харылаттынар-дыр?

167. Сөстөрни бир аймак бөлүктөргө чарып бжиңер.

Хадың, киш-кулаа, хек-даван, дыт, долаана, хүн-эдерер, тал, шончалай, честек-кат.

Бяштар:

Каттар:

Чечектер:

Оон ыңай кандыг чечектер билир силер, немеп бжиңер.

168. Номчуңар.

Кас, ала-буга, өдүрек, кадыргы, бел, торга, торлаа, дуруяа, күртү, күшкүл, кара-куш, ак-балык, шортан, аганак, мыйыт, хартыга, тогдук, мезил, байлаң.

1. Бо сөстөр кандыг айтырыгларга харылаттынар-дыр?

2. Оларны кандыг ийи бөлүккө чарып болурул?

169. Номчуңар.

Маңнаар — маң

Ырлаар — ыры

Ойнаар — оюн

Ажылдаар — ажыл

Шүлүктээр — шүлүк

Бижиир — бижик

1. Одуруг бүрүзүндө сөстөр чүнү илередип турар-дыр?

2. Чувелер аттарын өске сөстөрдөн канчап ылгап алдыңар?

170. Үлегер домактарны номчааш, утказын тайылбырлаңар.

Сеткилдиң бичези херек. Каас-тодуг чуртталга —

Эртемниң улуу херек. карак-кызыл ажылда.

Үлегер домактарда чувелер аттарын тывыңар.

171. Аянныг номчунар. Чүве аттарын кылыг сөстери-биле ушта бижип алыңар.

Даңның бажы – шара-хере,
Даштың бажы сарыг-шокар.
Далаш-далаш дөгөрникеш,
Дагже базып үнүптүвүс.

Чырык хүнүм, чылыг хүнүм!
Чылбырап кел, кулбурап кел!
Шагаа хүнү, Чаа чыл хүнү,
Чаларап кел, чайыннап кел!

Оваа чаны оргу черге
Одаг дораан чайнай берди.
Ол-бо чүктен келген улус
Омак-хөглүг чолукшушту.

Эрги чыл-даа эгли берди,
Ээ богда, өршээ-өршээ!
Чаа чыл-даа чаларады,
Чаагайын, курай-курай!

Ч. Кара-Күске

Т а й ы л б ы р. Шагаа – тываларның Чаа чыл байырлалы.
Курай-курай – «*келзин-келзин*» дээн уткалыг.

Чаа чылды кандыг күзээшкиннер-биле уткуп алыр ужур-луг бис, чугаалаңар.

172. Номчуңар.

Шаанда улустуң шаг-үени – хар, чылды санаары база бир янзы турган чүве-дир.

Мен дагаа чылдың күстүң адак айының он чедиде эртенгиниң хой шакта төрүттүнген кижидир мен.

Бурунгу улустуң чаңчылы-биле ол чыл бүрүзү тус-тузунда бот-шынарлыг болур дижир. Чижээлээр-

ге, хаван чыл болза тараалаң – үнүш, дүжүт чаагай чыл. Чүге дээрге хаван болза хөрзүнден чемненир, ынчангаш озук хаайы-биле хөрзүн коптарып ажылдаар амытан. Дагаа чыл болза куш амытан элбек болур. Куш болза чүнү-даа чиир – тараа, мочурга, суг курту-даа чиир. Ынчангаш база дыка бай чыл.

Бо-ла бүгүңү сен канчап билип алган сен дээрге, шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Кижини бүрүзү бодунуң чылының тускай мөзүзүн шыдаар-ла шаа-биле мактап билер.

С. Сарыг-оол

1. Тыва чыл санаашкынынче оон ыңай кандыг дириг амытаннар кирип турар ийик, сактып көрүңерем.

2. Силер кандыг чылда төрүттүнген силер?

3. Силер чылыңарны канчаар мактап болур силер, чугаалаңар.

173. Бижиңер.

Кыштын айлары: декабрь, январь, февраль;

Частын айлары: март, апрель, май;

Чайнын айлары: июнь, июль, август;

Күстүн айлары: сентябрь, октябрь, ноябрь.

Оларны чүнүң? чүзү? деп айтырыгларга харыылаттынар кылдыр бижиңер.

174. Айтырыгларга харыылааш, бижиңер.

1. Кайы айларда соок күштүг болурул?

2. Сен кайы чылдың кандыг айында төрүттүнген сен?

3. Бүрү кайы айда дүжүп турарыл?

4. Май 9-та кандыг байырлал болур ийик?

175. Сөстөрнүн уткаларын, кандыг үени көргүзүп турарын тайылбырлаңар. Ол сөстөрнүн болгаш сөс каттыжышкыннарын кирип тургаш, домактардан чогаадып бижиңер.

Даңгаар эртен, сыгыр даң бажы, дал дүш, дүн ортузу.

18. Чүве аттарының саннарга өскерлири

Чүве аттары **чаңгыстың** болгаш **хөйнүң** санынга хереглеттинер. Чаңгыстың санының кожумаа чок.

Ооң айтырыглары: кым? чүү?

Чижээ: *сарлык, ном, хачы, орук, ажылчын, чолаачы.*

Хөйнүң санының кожумактары: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер, -нар, -нер.* Ооң айтырыглары: кымнар? чүлөр?

Чижээ: *сарлыктар, номнар, хачылар, инектер, хемнер, кижилер.*

176. Номчуңар.

Кыш дүшкен. **Ховулар,** даглар, **тайгалар** кылын хар-биле шыптыныпкан. **Бяштар** бүрү чок, чүгле **шиви, хады, пөш, чойган** ногаан хевээр. Ынчалза-даа олар база-ла ак ожуктуг. Даг хемнери дагжавастаан. Бажыңнарның хоолайларындан **ыш** буруңайнып турар.

1. Карартыр парлаан сөстөрнүң кайылары чаңгыс чүве көргүзерил?

2. Ол-ла сөстөрнүң кайылары хөй чүве көргүзүп турар-дыр?

3. Оларның харыылаттынар айтырыгларында ылгал бар бе?

177. Дүжүрүп бижир. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр?

1. Тывада 70 ажыг язы-сөөк улустуң төлээлери чурттап турар. Чурттакчы чоннуң хөй кезии **тывалар** болгаш **орустар.** Республикада ол ышкаш **хакастар, буряттар, татарлар, украиннер** база бар. Орус, бурят, саха, көрей болгаш немец чоннарның ассоциациялары бүрүткеттинген.

2. **Куштар** арыгларга, үнүштерге, чечектерге ынак. Кат-чимис быжа бээрге, чиир, чамдыктары **чочагайлар**, **тооруктар** быжа бээрге, казыыр. Арга-арыгның бойдузун камгалап турар куштар база бар. Янзы-бүрү хоралыг **курттарны** чыып чиир, үнүштерни кадырбас, оларның өзүмүн камгалаар.

С. Таснай

178. Чурукту көрүңер. Чаңгыс болгаш хөй чүве көргүзөр сөстөрни ажыглап тургаш, чугаадан тургузуңар.

1. Чурукта чүлөрни көргүскен-дир?
2. Олар кайда чурттап турарларыл?
3. Чүге олар ыяшты хемирип турар деп бодаар силер?
4. Бо дириг амытаннарны канчаар камгалап турарыл?

179. Чүвелер аттарын хөйнүң санынга өскертпишаан, домактардан чогаадып бижичер.

Дамырак, булут, тайга, аржаан.

180. Чаңгыс чүве көргүзүп турар сөстөрни хөй чүве көргүзөр кылдыр бижичер. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Өдүрек, кас, хураган, анай, кыдырааш, солун.

181. Карартыр парлаан сөстөрни хөйнүң санынга ажыглап болур бис бе, хайгаарап көрүңер.

Хар кодан-майыктап дүжүрүп эгелээн. Оон удаткан чок **хат** күштүү-биле шиңейни-ле берген.

Дораан-на дээр биле чер чүве көзүлбес кылдыр тутчу берген.

О. Сегленмей

Кодан-майыктап дээрге канчаар дээни ол?

19. Чүве аттарының падежтерге өскерлири

182. Номчааш, хей сек орнунга тааржыр сөстөрни оң талазында сөстөрдөн киирип бжиңер.

Кым?... школада өөренип турар.	Орланче
Кымның?... хеви арыг-силиг.	Орландан
Кымга?... ужурашкан бис.	Орланны
Кымны? ... чаптаан мен.	Орланга
Кымда? ... солун номнар бар.	Орланның
Кымдан? ... чагаа алдым.	Орлан
Кымче? ... чагаа чоруттум.	Орланда

183. Үлегер домакты дүжүрүп бжиңер.

Ажылдан дескен **түрегге** дүжер.
Билигден дескен **чазыгга** дүжер.

Карартыр парлаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, олар кандыг сөстөр-биле холбаалыг-дыр, тодарадыңар.

Чүве аттарының кым? кымның? кымга?
кымны? кымда? кымдан? кымче? чүү?
чүнүң? чүге? чүнү? чүде? чүден? чүже?
чижектиг айтырыгларга харыылаттынар хевирлерин **падежтер** дээр. Падеж кожумактары домакта сөстөрниң харылзаазын илередир.

Падежтерниң аттары

	Падежтер	Айтырыглары	Чижектери
1	Адаары-ның падежи (А.п.)	кым? чүү? чүл? кымнар? чүлер?	башкы, чурук, өөреникчилер, номнар
2	Хамаарыш-тырарының падежи (Х.п.)	кымның? чүнүң? кым-нарның? чүлерниң?	башкының, чурук-туң, өөреникчилерниң, номнарның
3	Бээриниң падежи (Б.п.)	кымга? чүге? кымнарга? чүлерге? каяа?	башкыга, чурукка, өөреникчилерге, номнарга
4	Онаары-ның падежи (О.п.)	кымны? чүнү? кымнарны? чүлерни?	башкыны, чурукту, өөреникчилерни, номнарны
5	Турары-ның падежи (Т.п.)	кымда? чүде? кымнарда? чүлерде? кайда?	башкыда, чурукта, өөреникчилерде, номнарда
6	Үнериниң падежи (Ү.п.)	кымдан? чүден? кымнардан? чүлерден? кайыын?	башкыдан, чуруктан, өөреникчилерден, номнардан
7	Углаары-ның падежи (У.п.)	кымче? чүже? кымнарже? чүлерже? кайнаар?	башкыже, чурукче, өөреникчилерже, номнарже

184. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, скобкалар иштинге айтырыгларын тургузуңар.

Иви – кончуг бедик, харлыг тайгалыг черниң малы. Ол Тожу кожууннуң бедик-бедик тайгаларында өзүп турар. Тываның өске девискээринде ыңдыг мал чок.

Ивини (...) тудуп чоруур улусту ивижилер дээр. **Иви** (...) кончуг арыг-силиг мал. Ол кажан-даа бок чивес, бок коптарбас, кайы-хамаанчок оът-сиген оът-тавас. Иви чаат, шулун, чекпе чиир. Иви мал ээзинге кедергей бердинген болур. Тожу улузу ивини «ак сагыштыг мал» дээр.

Ивиге (...) чүък чүдүрер. Чүктүг иви хүнде 60 км хире черни эртип шыдаар. **Ивилер** (...) даштыг, козургай черлерге чоруп чаңчыккан. Ооң сугжузу база кончуг, шапкын хемнерни сыылады эштип жеже бээр.

185. Номчунар. Хөй сектер орнунга оң талазында сөстөрдөн таарыштыр киирип бжиңер.

ЧОДУРАА

Соңгам дужунда (чүү?) ... бар.	<i>чодураада</i>
Чазын (чүнү?) ... бодум тараан мен.	<i>чодураадан</i>
Күзүн (чүге?) ... кат сыптары немей тарыыр бис.	<i>чодурааны</i>
(Чүнүң?) ... чечээ ак-ак болур.	<i>чодураа</i>
Кушкаш (чүде?) ... хонупту.	<i>чодурааның</i>
(Чүже?) ... углай көрем.	<i>чодураага</i>
Кушкаш (чүден?) ...ужа берди.	<i>чодурааже</i>

*почта,
пөш*

186. Дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан сөстөрниң соонда скобка иштинге чогуур айтырыгларын киирип бжиңер.

КҮЗҮН

Хамык **каттар** (...) шагда бышкан. **Арыгларның** (...) өңү алдын-сарала. **Шорааннарда** (...) **шарланнар** (...) кыза берген. **Тоорук** (...) кара сай апарган.

Кээргеннер тоорукту (...) ырак черлерже дажыглап шыгжап турар. Кыжын чиир хүнезинин (...) ажаап турар.

187. Айтырыгларның харызын бжиңер.

А. п. кым? – <i>уруг</i>	кымнар? – <i>уруглар</i>
Х. п. кымның?	кымнарның?
Б. п. кымга?	кымнарга?
О. п. кымны?	кымнарны?
Т. п. кымда?	кымнарда?
Ү. п. кымдан?	кымнардан?
У. п. кымче?	кымнарже?

188. Айтырыгларның харызын бжиңер.

А. п. чүү? – <i>бажың</i>	чүлер? – <i>бажыңнар</i>
Х. п. чүнүң?	чүлерниң?
Б. п. чүге?	чүлерге?
О. п. чүнү?	чүлерни?
Т. п. чүде?	чүлерде?
Ү. п. чүден?	чүлерден?
У. п. чүже?	чүлерже?

189. Номчуңар. Дагыннаан үжүктерлиг чүве аттарын ушта бжиңер. Ол сөстөрниң шын бжиирин хайгаараңар.

Эжим Сандак-биле Шаңгыр-Хая баарындан каттап чораан бис. Шеттер аразында от кызаннады. Ийи эзирик шырыш шеттер аразындан үне халааш, чанымга тура дүштүлөр. Шимээн үнген шырыштыва даш октадым. Дузакка туттунган элик мени көрүп кааш, бажын согаңнатты. Хөөкүйнүң оң талакы сыыргаанда демир-дузак шивейлигип калган.

Олаа кавының оът-сигенин, дазылын казып чип каапкан, бир аныяк дыттың чөвүрээзин чулуунга

дээр хемирип каапкан. Дузакка туттунган эликтнц мойнундан кужактаарымга, карааның чаштары бүлденеди.

Сыыргакта шымны берген демир-дузакты тура кагыпкаш, уштуп кааптым. Хайлыг дузактың дытта баглаан ужун чешкеш, черге хөөп кагдым.

– Хөөкүй элик! Ам хостуг сен. Оранның аңы-дыр сен. Оолдарың эдертип алгаш, туразында чурттап чор.

М. Кенин-Лопсан

190. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрннц айтырыгла-рын аас-биле салыңар.

Кезек-кезек кара-хараганнарлыг, дүк шеттер үнген калбак эзим кыдыынга ээремчик чурттап чораан чү-вең иргин. **Ээремчик** кожа-хелбээ ээремчиктер-биле ажыл-агыйын демнежип, аразындан суг акпас найы-ралдыг чурттап турган. Ол бичии **ээремчиктиң** адын Маңнай дээр турган. Ооң даштыкы хевирин көөрге, бөдүүн, ооргазын куду баткан шокарларлыг болгаш ийи холдуг, ийи буттуг, сес карактарлыг чүвең ир-гин. Ол **ажылга** кончуг ынак болгаш ажылдай бер-генде, аъш-чем ижерин безин уттуптар чораан. Би-чии Маңнай бир-ле эртен шетчигеш бажынга олура: «Ам ындыг эвес, канчап-даа тургаш болза, бир солун дузактан аргып алыр-дыр» деп бодап алгаш, бир **шет-тен** бир **шетке** тудуштур бичии дузак аргып ап-тыр. Маңнай ол аргып алган дузааның аразынга хөлчок амырап халып турган.

С. Таснай

1. Чугаада чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр.
2. *Суг акпас найыралдыг* дээрге кандыг дээни ол, тайыл-бырлаңар.
3. Карартыр парлаан сөстөрнн хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижир.

191. Чүве аттарыңга хамааржыр кылыг сөстөрүн тып бижиңер.

Хүнге, далайга.

Тайгаже, арыгже.

Угбамдан, дуңмамдан.

Үлегери: *Арыгже агаарлаар.*

192. Хөй сектер орнунга чогуур айтырыгларга харыылат-тынар чүве аттарын кириңер.

(Кайда?) ... ыт-кады дыка-ла үнген.

(Кайда?) ... уруглар өөренип турар.

(Кайда?) ... черлик дириг амытаннар хөй.

193. Чүве аттарыңга хамааржыр кылыг сөстөрүн кириби-шаан, домактардан чогаадып бижиңер.

Кыштагга, чайлагга, кичээлге, самбырага.

*суггарар,
суггаттыг*

194. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр кандыг темалыг бөлүккө хамааржырыл база кандыг айтырыгларга харыылат-тынарыл, аас-биле тайылбырлаңар.

Честек-кат **арга-арыгда** хамык каттарны мурнай быжар. Честек-кат ыяжын кезип каапкан черлерге болгаш **аяңнарга, чоогаларга**, эриг төжектер чоогунга үнүш турар.

Честек-кат арга-арыгларда эң-не амданныг, эң-не чаагай чыттыг болгаш эң-не чараш кат.

Билиривис арыгда ногаан **аяңче** үргүлчү-ле честек-каттап чоруп каар бис. Бажыңга чанып келгеш, чаагай чыттыг, чигирзиг кадывысты шуптузунга чоогладыр бис.

1. Сөзүглелде чүнүң дугайын чугаалап турарыл?
2. Честек-кат кандыг черден үнерил?

195. Дүжүрүп бжиңер. Чүвелер аттарының адаан шыйыңар.

Март ай үнүп келген. Хар, соок ам-даа ундараваан бол, часкы шинчи кире берген. Садывыста янзы-бүрү ыяштар сергеп-ле келген. Оларның аразыңга дүне хонуп, хүндүс чемненип чоруп турар бистиң шынаа черниң куштары-ла хөй: ала-сааскан, таан, бора-хирилээ болгаш оон-даа өске куштар. Уруглар ол куштарны таныыр болгаш дегбестер. Оларга чылыг уяларны-даа туда шаап бээрлер.

С. Таснай

196. Номчуңар. Чүлерниң аттары-дыр, чугаалаңар. Ол сөстөрни шын бжиирин билип алыңар.

а) Чараа-чечен, дедир-даван, алак-таагы, чолдак-ой.

б) Кызыл-тас, чиңге-тараа, дүктүг-арбай.

197. Чараштыр бжиңер. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынып турарыл, чүнү көргүзүп турарыл?

Кежээниң мурнунда – хүндү.

Чалгааның мурнунда – кочу.

Үлегер домактың утказын чугаалаңар.

198. Номчуңар.

Шаг шаандан бээр бистиң өгбелеривис шээр малдың сүдүн аңгы саап алгаш, ооң-биле тарак кылыр. Ону уругларыңга ижиртип, келген улуска сөңнээр чораан. Эки кылган тарак чаагай, артында хоюг-даа. Сүттү олче хайындыргаш, кудар.

Сүттен чеди-сес чедир янзы-бүрү ак чемни кылып ап чораан.

1. Ак чемниң аттарын сактып бжиңер. Чижээ: *тарак*, ...

2. Кандыг малды *шээр мал* дээрил, сактып чугаалаңар.

3. *Сөңнээр* дээрге канчаар дээни ол, өске чоок уткалыг сөс-биле солуп көрүңерем.

199. Ава деп сөстү дараазында сөстөргө тааржыр кылдыр өскертиңер.

Мээң...

Сээң...

Ооң ...

Бистиң ...

Силерниң

Оларның

*томаанныг,
төгөр*

200. Сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бижирер.

Эжим, акың, сууру, хоорайывыс, клазыңар, шко-
лавыс.

201. Сөстөрни айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскертп бижирер.

Чүм? – эжим

карандажым

черим

Чүң? –

...

...

Чүзү? –

...

...

Чүвүс? –

...

...

Чүңер? –

...

...

Чүзү? –

...

...

202. Роль аайы-биле номчуңар.

Шыяата, күске канчап чылга киргенил? Ол болза тебе-биле мөөрей кылгаш, ашкан, кончуг кажар, угаанныг амытан чүвең иргин. Чүнү маргышкан дизе:

– Эртең хүн үнүп кээрин кайывыс мурнай көрүп каар эвес, маргыжаалы, тебе, че! – деп, күске чугаалаан.

– А хувура! Мен дег бедик эвес сен, ыятпазыңны але! Че, харын көрээли – дээн.

Кажар күске бүдүү сиген аразы-биле чүгүргөш, тевениң сыр соондан кедеп кээп, чолдак кудуруун кырлааш, мөгеннерин ашкаш, кылчыгыр мойнун кырлааш, мырыңай-ла ийи кулак аразыңга, хүн ажар чүкче көрүңгөш, чыдып алган.

Эртенги хүн барыын сыннар бажынга дээп кээри билек, күске чугаалаан:

– Ээй, теве, дөө көрөм! Хүнүвүс дээп келди! Хая көрүн, кегжигир саңга! – деп алгырган.

Теве шак ынчаар аштыргаш, чылга кирбейн барган чүве-дир. Хамык ужур бичиизинде эвес, угаанында болган.

С. Сарыг-оол

1. Карартыр парлаан сөстөрниц падежин айтыңар.
2. Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар.

20. Хуу аттарны шын бжири

203. Номчуңар. Кижилер аттарын дүжүрүп бжиңер.

Экии! Таныжып аар бис бе. Мени Течик дээр. Акым Ай-Демир, угбам Алёна школада өөренип турар. Дуңмам Борбак-Ай ам-даа бичии, чаа-ла кылаштап өөренип турар.

Акым үргүлчү-ле номчуттуңар, номчуп алган номнарын меңээ дыка солун кылдыр чугаалап бээр. Акым дыка кежээ кижии – инек, хаван, дагаа кажаазын, херим иштин аштаар, огород суггарар, чашпанын чулар, оон-даа хөй ажыл кылыр. Өөренири база эки.

Бис суурда чурттап турар бис. Суурувус чанында хем бар, алаак база бар. Алаактарда кызыл-кат, инек-караа, чамдык ажык черлерде честек-кат эндерик.

Э. Мижит

Өг-бүлөңер кижигүннериниң аттарын долuzu-биле бжиңер. Оларның дугайында чугаадан тургузуңар.

Төрөл харылзаазы	Фамилиязы	Ады	Адазының ады
Ачам			
Авам			
Дуңмам			
Акым			
Угбам			

Сактып алыңар.

Кижилерниң фамилияларын, аттарын, адазы-
ның аттарын улуг үжүктөр-биле эгелеп бжиир.

204. Улуг үжүктөрни кандыг таварылгада хереглээн-дир,
тайылбырлаңар.

Бажыңывыста солун чүве-ле хөй. Дыка угаанныг,
дидим, күштүг Тарзан деп ыдывыс бар. Ол овчар-
ка эвес-даа болза, дыка овчарказыг. Улуг хөректиг,
сүвүр кулактарлыг, кудуруун буттарының аразынга
черле кыспас, үргүлчү төгериктелдир өрү көдүрүп ал-
ган чоруур.

Тарзанның бир кончуг эжи бар. Ол дээрге бистиң
диизивис Шура-дыр. Тарзан биле Шура кады өскөн
болгаш, акызы биле дуңмазы ышкаш, дыка найырал-
дыг. Тарзан херим иштинге хүнге дөгеленип удуп
чыдырда, Шура ооң чанынга чедип келгеш, ооң дум-
чуун чыттап-чыттап, чанынга удуп чыдып аар. Тар-
зан карактарын ажыткаш, Шураны көрүп кааш,
улаштыр удуй бээр.

Э. Мижит

Азырал амытаннарның ниити болгаш шола аттарын ушта
бжиип алыңар.

205. Чараштыр бжиңер.

Ном – кижиниң өңнүү. Номга ынак болуңар. Ном-
ну камнаңар.

206. Клазыңарда өөреникчилерниң даңзызын алфавит чу-
румуну-биле бжиңер.

Үлегери:

Анай-оол Володя

Буянды Орлан

Донгак Эрес

.....

*туман, туманнаар
тураскаал, тургузуг*

207. Карартыр парлаан сөстөрни дүжүрүп бжиңер, ол сөстөр чүнү көргүзүп турар-дыр?

Шай деп үнүш **Мурнуу-Барыын Кыдаттың** тропиктиг бедик дагларында үнүп турар 15–17 метр хире ыяштардан бөмбүрзекке тараан. Шайны бодунуң чуртундан соңгаарладыр тарыырга, үнүш чыкпайып, чадаң ыяштар апарган. Амгы үеде шайны делегейниң 30 ажыг чурттарында өстүрүп турар. Эң эки шайлар **Кыдат, Индия, Цейлон, Японияда** бедик дагларда оялчыктай үнген.

О. Бартан

Бөмбүрзек деп сөске чоок уткалыг сөстөн тывыңар.

208. Номчуңар. Хуу аттарны ушта бжиңип алыңар.

ИДЕГЕЛДИГ ӨҢНҮКТЕР

Арга даамалы Ак-Сал ирейниң улуг оғлунуң Артыш-оол деп алды класс дооскан бичии оғлу бар чүве-дир. Оон ыңай казыра дег улуг чаагай калдар ыды база бар. Артыш-оол биле Эгерек – найыралдыг өңнүктөр. Олар кезээде-ле кады чоруур. Аваангыр, эрес амдыы бичии оол хүндүс черле өөнге олураар эвес. «Смена» деп аппаратадын чүктеп алгаш, эзимарга кезип, аңнар, куштар тырттырып чоруп бээр. Кара чажындан тура хөлбегер ногаан эзим иштинге ойнап, хөглөп өзүп келген болгаш, коргар чүрек чок төл. Ынчаар дидим, эрес болурунга ону кырган-ачазы өөрөткөн. Ам мырыңай көрбөс силер бе, боду чааскаан кылаштап чоруур.

Эгерек база-ла тайга ыды. Эдертип чораан ээзиниң кара аайындан ол эртпес. Ол хире ыдынга кым-даа ынак, аңаа эргелиг болбайн канчаар.

Х. Ойдан-оол

1. Сөзүглелди чүге «Идегелдиг өңнүктөр» деп адааныл?
2. Сөзүглелдиң утказын эдерти чугаалаңар.

209. Номчуңар.

Алаш – Барыын Тывада сурагжаан хемнерниң бирээзи. Ол Тывада эң терең хөл Кара-Хөлден болгаш Даштыг-Хөлден эгезин алгаш, кадыр-каскак узун орукту эрткеш, Хемчикке каттышкан.

Алашта аржааннар-ла хөй: Туралыг, Калбак-Салдам дээш-ле улажыр. Ынчалза-даа ады-сураа алгый берген аржаан – Көк-Хая баарының аржааны болур.

Б. Чюдюк

Хуу аттарны дараазында бөлүк аайы-биле ушта бжиңер.

Хемнер:

Хөлдер:

Аржааннар:

заповедник

210. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бжиңер. Ол сөстөр кандыг аттарыл база чүнү көргүзүп турарыл, тодарадыңар.

Тожу кожуунда «**Азас**» деп күрүне заповедниги бар. Ооң девискээринде бойдушту камгалалда алган, эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Ажыл-агыйларның өске хевирлерин чорудары кызыгаарланган. Ыяш кезерин, аңнаарын болгаш балык тударын хораан.

Заповедниктиң хөй санныг сорулгаларының бирээзи – **Азас** хөлде сарыг-кундушту камгалаары. **Тываның** девискээриниң өске черлеринде бо дириг амытан чок. Сарыг-кундуштуң амыдырал байдалын өөренип, ону республиканың өске девискээринге өстүрер арга бар бе дээрзин өөренип, шинчилеп турар.

Сактып алыңар.

Хоорайлар, суурлар, тайгалар, даглар, хемнер, хөлдер, черлер аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бжиңир.

211. Номчуңар.

МОСКВАГА ЧОРААН

Эрткен чайын **Чола** элээн хөй уруглар-биле **Москва** хоорайга экскурсиялап чораан.

Кызылдан Абакан хоорайга чедир автобуска олуруп четкеннер. **Саян** кырын дыка сонуургаан. Эрээн-шокар чечек, ыяштар, оът-сиген чиңгир ногаан. Меңгилер база бар. Ында-мында суглар аккан.

Абакандан Москвага чедир демир-орук-биле чораан.

Москва – Төрээн чуртувустуң найысылалы. Чырыткылыг чараш хоорай. Эң баштай-ла **Кызыл шөлдү, Кремльди, Москва** хемни көргөн. Дыка хөй музейлерни, тураскаалдарны, улуг делгелгени көргөн.

1. Чола кажан, каяа чорааныл?
2. Абаканга чүнүң-биле четкеннерил?
3. Москвага чедир чүү чүвеге олуруп четкенил, аңаа чүнү көргенил?
4. Карартыр парлаан сөстөрни чүге улуг үжүктөр-биле бижээнил, тайылбырлаңар.

212. Баштай хоорайлар аттарын, ооң соонда суурлар аттарын, оон даглар, сыннар аттарын, адак соонда хемнер аттарын бижир.

Улуг-Хем, Танды сыны, **Кызыл** хоорай, **Москва** хоорай, Чаа-Хөл суур, Туран хоорай, Элегес хем, Хемчик хем, Урал даглары, Саян сыннары, Волга хем, Бай-Хаак суур, Амур хем, Шагаан-Арыг хоорай, Алдын-Булак суур, Красноярск хоорай.

Хоорайлар	Суурлар	Даглар	Сыннар	Хемнер

213. Хос хана-карактарга айтырыгларның харызын бижиңер.

– Бис кайда чурттап турар бис?

– Ында кымнар барыл?

Сөстөрнүң эгезинге кандыг үжүктөрнү ажыглааныңарны тайылбырлаңар.

214. Номчааш, дүжүрүп бижиңер.

Маадыр хоорайлар: *Москва, Ленинград, Киев, Волгоград, Севастополь, Одесса, Новороссийск, Керчь, Тула, Минск, Смоленск, Мурманск* база Маадыр шивээ *Брест*. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бо хоорайлар фашист эжелекчилерге удур маадырлыг тулушкан, дайзынга өлүмнүг согуушкунну таварыштырып турган.

215. Чурттап турар кожуунуңда азы сууруң чоок кавызында кандыг кара суглар база аржааннар барыл, сактып бижи.

Аржаанга баргаш, сагыыр ужурлуг кандыг сагылгалар билир сен, сактып көрөм.

- 1.
- 2.
- 3.

216. Чараштыр бжиңер.

АВАЙ, АЧАЙ

Ааттыңган кавайымдан
адаар сөзүм – авай, ачай.
Авай-авай – ынак сөзүм,
ачай-ачай – чоргаар сөзүм.

Чайгап, аадып өстүргештиң
чагып сөглээн авам сөзү:
чассыг болба – эрес чору,
чалгаа болба – ажилгыр чор.

Л. Чадамба

1. Силер аваңарның, ачаңарның чагыын кайы хире күүседип турар силер?
2. Ада-иенерге кайы хире дузалажып турар силер?
3. Кандыг ажил кылырынга ынак силер?

21. Демдек ады

217. Чурукту көрүңер, айтырыгларга харыылаңар.

1. Өшкүлерниң өң-чүзүнү кандыгыл?
2. Анайлар өшкүлерден чүзү-биле ылгалып турарыл?
3. Оларның хевир-дүрүзүнү чугаалаңар.

218. Тывызыкты тывыңар, карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар, оларже айтырыгдан салыңар.

Мыйыстыг – аң эвес,
Салдыг – ашак эвес,
Сыргалыг – кадай эвес,
Кудуруктуг – аът эвес,
Адыр дуюглог – инек эвес.

219. Шүлүктү аянный номчуңар, доктаадып алыңар. Карартыр парлаан сөстөрже айтырыгдан салыңар.

АНАЙЖЫКТАР

Аалга үстүп артар
Анайжыктар чаш-чаш.
Кара, хүрең, ак, көк
Кандыызы-даа чараш.

Кулугурлар дезиг,
Кулактары сүүр-сүүр.
Кортуктарын канчаар
Хоюп ыңай боорлар.

Ш. Даржай

Чувелерниң ылгавырлыг демдектерин көргүзөр, кандыг? чүлүг? деп айтырыгларга харыылаттынар чугаа кезээн **демдек ады** дээр. Домакка демдек ады чүве адынга хамааржып чоруур. Чижээ: *ак саазын, ажыг сүт, семис мал, улуг бажың, найыралдыг эжишкилер, амданныг аҗи-чем.*

220. Тааржырының аайы-биле сөс каттыжыышкыннарын тургускаш, дүжүрүп бижинер.

Аът, арбуз, кат, инек, күс, кыш, терек.

Амданныг, шилги, шокар, алдын, узун, чигирзиг, соок.

221. Үлегер домактарны номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрже айтырыгдан салыңар.

Кургаг ыяшта чулук чок.

Эки кижээ эш хөй.

Хоозун чугаада ажык чок.

Эки аътка ээ хөй.

222. Тывызыкты тывыңар. Харызын бижир. Ында каш үн, үжүк барын айтыңар.

Хаваа калбак, караа сыгыр,

Кулаа докпак, кудуруу чолдак.

223. Ооржак Делгер-оол чогаалчы дараазында одуругларда кандыг каттар дугайында чугаалап турарыл? Каттарның аттарын бижир.

1. Кыпкан оттуң көстери дег, кызыл-мыңгы быжа бээр мен.

2. Дошка өөктер илип каан дег, дозургай көк бүдүштүг мен.

3. Хүнү кээрге быжа бээр, хүрең-кара апаар мен.

4. Быжарым-на элдептиг, бышпаан ышкаш, шаңгыр боор.

5. Хүннээректиг ийлерге хүнге чассып быжар мен.

224. Дүжүрүп бжиңер. Чылгы мал аймааның чүзүнүн көргүзөр сөстөрнiң адаан шыйыңар.

ЧЫЛГЫЧЫ

Адар-оол – чылгычы. Ол доруг аъдын мунгаш, чылгызын кадарып чоруптар. Чылгызында доруг, хоор, кула, кыр, бора, шилги дээш кандыг чүзүннүг малдар чок дээр. Улуг шилги аскыр бар. Сылдыс шокар кезек кулуннар база бар. Бир калдар беги дорала кулун төрөөн. Оозу тергиин чүгүрүк аът болган.

225. Кандыг чечектер билир силер? Оларның өң-чүзүнүн тодарадып бжиңер.

226. Ырының сөстөрин доктаадып алыңар. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрнi ушта бжиңип алыңар. Альбомнарыңарга янзы-бүрү чечектерден чуруңар.

ЧЕЧЕКТЕРИМ

Тарып алган чечектерим
Таанда чараш: сеглең-сеглең.

Салгын-хатка сергектерим
Чайганы бээр: хөлбең-хөлбең.
Чалбыыш өңнүг чечектерим,
Чаныңарга барайн-барайн.
Сагызжымны улам хандыр
Чаагай чытты тынайн-тынайн.

Э. Кечил-оол

227. Шүлүктү номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бжиңер, утказын тайылбырлаңар.

Амы-тынның хини тудуш
Авыралдыг чырык хүнүм.
Агаар, сугда чылыы тудуш
Арлып читпес мөңгө хүнүм.
Хүннүң чырыы – ие караа,
Хүннүң чылыы – ие чүрээ.

Ч. Ондар

228. Демдектериниң аайы-биле чүвелерни тывыңар. Хөй сек орнунга оларның аттарын киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

Аяс, ак-көк, кааң ...
Шыргай, караңгы, сериин ...
Кара-доруг, чыраа...
Селбегер, узун, чоон ...
Арыг суглуг, балыктыг, шапкын ...

229. Бердинген чүве аттарыңа *-ныг, -ниг, -нуг, -нүг, -тыг, -тиг, -туг, -түг* деп кожумактарның тааржырын немеп бжиңер. Демдек аттарының шын бижилгезин хайгаараңар.

Кодан, арын, хырын, хүн, от, шет, ыт.

230. Дүжүрүп бжиңер. Доктаадып алыңар.

ААС-КЕЖИК ЙӨРЭЭЛИ

Эки чүве элбек болзун, багай чүве чок болзун!

231. Кижиниң аажы-чаңын, эки-багай талаларын көргүскөн үлегер домактарны номчуңар. Удурланышкак уткалыг сөстөрни ушта бижинер.

Шевер кижиди мактадыр,
Чевен кижиди бактадыр.

Арыг-силиг кижиге
Аарыг-аржык халдавас.

Хирлиг-чуттуг кижиге
Хилинчек, човулаң таваржыр.

232. Удурланышкак уткалыг демдектер көргүзөр сөстөрни бижинер.

Улуг – ... , хөглүг – ... , чараш – ... , терең – ... , дидим – ... , ырак – ... , узун – ... , бак – ... , дүрген – ... , бедик – ... , чолдак – ... , чиңге – ... .

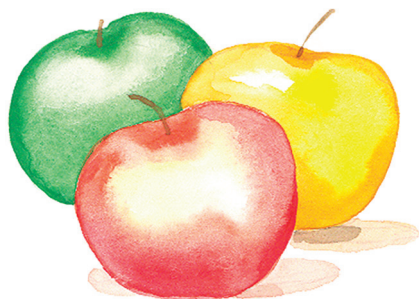
Үлегери: Аар – чийик, кадыг – чымчак.

Сактып алыңар! Демдек ады – өскерилбес чугаа кезээ.

233. Чуруктарда куштарның аттарын адаңар. Оларның ылгавыр демдектерин сактып чугаалажыңар.

234. Чуруктарны топтап көрүңер. Таблицага дүүштүр шынарларын тодарадып бжиңер.

Кандыг?				Чүү?
Өң-чүзүнү	Амданы	Хевири	Хемчээли	Яблок

235. Чуруктарда чүвелерниң аттарын тааржыр өңнери, хевири, хемчээли-биле кады бжиңер.

Үлегери: *Шилги агт.*

236. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

Кып-кызыл, сап-сарыг, төп-төгерик, боп-борбак.

Бо сөстөрни ажыглап, домактардан аас-биле чогаадыңар.

237. Дараазында демдек аттарын номчуңар.

Алдын-сарыг, ак-көк, кара-хүрең, ак-кызыл.

Оларны ажыглап, домактардан чогаадыңар.

238. Бердинген демдек аттарының утказын канчаар билип турар силер, чугаалаңар.

Кызыл, кызылгыр, кызылзымаар, кып-кызыл.

Бо сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

239. Сөс каттыжышкыннарын ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

Ак торгу, ак чер, ак сагыштыг, ак чем.

Бижип алган домактарыңарда *ак* деп сөс кандыг уткалары илередип турар-дыр, тодарадыңар.

240. Демдек аттарының дужунга чоок болгаш удурланыш-как уткаларлыг сөстөрни бжиңер.

Соок – ..., ...

Кежээ – ..., ...

Калбак – ..., ...

Шыырак – ..., ...

Кашпагай – ..., ...

Бичии – ..., ...

Үлегери: *Шыырак* – *күштүг* – *кошкак*.

241. Номчуңар. Чылдың үелериниң онзагай демдектерин тодараткан сөстөрни тыпкаш, бижип алыңар.

Кыжын: ... хар, ... дээр, ... шуурган.

Чазын: ... хүн, ... дээр, ... хат.

Чайын: ... чаъс, ... хүн, ... салгын.

Күзүн: ... бүрү, ... дээр, ... агаар.

1. Үелер аайы-биле бойдустуң өскерлишкиннериниң дугайында чугаалажыңар.

2. «Мээң ынак үем» деп кыска чугаадан тургузуңар.

3. Схема ёзугаар сөс каттыжышкыннарын тургузуңар (аас-биле): Чүве ады + Демдек ады.

242. Номчуңар. Чугаага аттан тывыңар.

Чүс-чүс кымыскаяк чүк бүрүден үглөп келди. Борбак камбээтти оргу черже чууй идип алдылар. Өөнчө алгаш чоруурлары ол деп бодаан мен.

Ол аразында өл-шыкка могаан кижии изиг хүн караанга таалааш, удуй хона берип-тир мен. Элээн болгаш оттуп келдим. Кымыскаяктарым бичии оңгар казып ап-тыр. Ам база-ла демги камбээдин үглей берген турлар. Шуптузу дем-биле дап берди. Амданныг чижии ийинде оңгарже чуглуп кээп дүштү.

Борбак камбээт кымыскаяктарның казып алган оңгарынга кара-ла өй болду. Узуну-даа, дооразы-даа, ханызы-даа. Хевири безин шала шөйбексимээр төгерик. Кайгамчык шын, шевер ажыл.

Борбак камбээттиң хемчээлин кымыскаяктарның канчап шын санап алганын кижии кайгаар. Ам кымыскаяктар довуракты дедир дажыглааш, камбээтти хөөп кааптылар.

К. Кудажыныы-биле

1. Чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар.
2. Демдек аттарын тывыңар.

243. Бердинген сөстерден үлегер домактарны, тывызыктарны шын тургускаш, бижип алыңар.

1. Кижии, терек, ажыг, бүрүзү, багай, тенек.
2. Кыс, шевер, оол, адалыг, иелиг, томаанныг.
3. Кижиге, буянныг, куш, ынак, будуктуг, ыяшка, чон, ынак.
4. Кара, ак, коданы, хою.

КАТАПТААШКЫН

244. Хөй сектер орнунга азырал дириг амытаннарның аажы-чаңының эки талаларын бжиңер.

... аът.	... хаван.
... ыт.	... инек.
... диис.	... өшкү.

245. Айтырыгларга харыылап бижирер.

Күштүг хатты чүү дээрил?

Оожум хатты чүү дээрил?

246. Бердинген сөстөр-биле дөрт домактан чогаадыңар.

1. Ак, көк, кызыл. 2. Чойган, шиви, хады. 3. Даглар, хемнер, хөлдөр. 4. Чычыы, торгу, шекпен, даалымба.

Үлегери: *Менде ак, көк, кызыл будуктар бар.*

247. Бердинген сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогааткаш, бижип алыңар.

Улуг терек, ишкир тавак, хөвөңниг тон, чааш мал, демниг ажыл, бора тоолай, ажыг дус, демир дага, күскү бойдус, арыг агаар, ногаан терек, алдын билзек, бичии оол, улуг кижиги, изиг хүн.

1. Карартыр парлаан сөстөрже айтырыгдан аас-биле салыңар.

2. Карартыр парлаан сөстөр чүнү көргүзүп турарын тодарадыңар.

248. Сөстөрни улаштыр адаңар. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

1. Чайгы, күскү, кышкы ...

2. Ала, доруг, кула...

3. Ак, кара, кызыл...

Үлегери: *Чайгы це магалыг!*

249. Номчуңар. Демдек аттарын тывыңар. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарыңар.

ИНЕК-СОКПА

Тааланчыг дүш көрүп удуп олура, соок чывардан оттуп келген. Эргек бажы дег ус-кушкаштың эрезин сак-

тып, ам-на уядан тудуп ап көрейн деп боданып келген.

Тудуп эгелээр дээрге, чээрген-даа, чөөк-даа, мочурга хөвөңи-даа, малгаш-даа чок, долгандыр дүн шыва ап келген бооп тур.

Кызыл хүн-даа үнген, Инек-Сокпа-даа дүнеки түрегделин уттупкан. Чалгыннарын сидиредир силгигилээш, Инек-Сокпа үнген хүнче көргөш, каттырыпкан. Хүн-даа хөөрөп, чылыын харам чокка төп бере берген.

(Тыва улустуң тоолу)

Тоолду улаштыр чугаалаңар.

250. Номчуңар. Чүвөлөр аттары көргүзөр сөстөрни демдээбиле кады ушта бжиңер.

ОРУККА

айыраң шокар

Арга эдээнде айыраң шокар чечектерлиг шыктың ортузу-биле чазаттынмаан оруктап чүък машиназы чиңгиртилеңнедир бар чораан. Оруктуң кедээ талазында ак-ногаан дыттарлыг, дыдыраш хадыңнарлыг, селбер кара пөштерлиг кадыр даг дээрже шаштыктыр үне берген.

Иштики талазында ала-була тарааларлыг калбак хову чаттылган. Ынаар, ховунуң ындында, сүвүр тейлер, ооргалар баарын куду чиңгир ногаан арыглыг хем шөйлүп баткан.

Машина кырында улус шупту-ла бир үе оолдар, уруглар. Олар моторнуң чаңгыс аай даажынга үдедип, ырлажып чоруп органнар.

С. Пюрбю

Үлегери: *Айыраң шокар чечектерлиг шык.*

ХАРТЫГА

Чазын бир катап эртен хем кыдыынга чораан мен. Бөлүк таан ужуп чораан чүве. Канчангаш-ла көөрүмге, тааннар бөлдүнчүпкен, алгы-кышкы-биле черже бадып чыдыр. Олардан элээн бедикте бөрбек кара чүве бадып олур. Тааннарны өде халыды. Оон ээй

соккаш, чалгыннарын херипти. Хартыга болду. Кончуг дүрген бедип алгаш, база катап тааннарже окталдыр киргеш, бир таанны теп алгаш, черге хонупту.

Эрик баарын куду халааш, хартыгага чоокшулап келдим. Кончуг таптыг шыгаап-шыгаап, даш-биле хиг-ле кылдым. Бора хартыга корткаш, шимеш-ле диди.

1. Чүве аттарын бир бөлүк кылдыр, демдек аттарын бир бөлүк кылдыр бжиңер.
2. Сөөлгү домактың кол сөзү биле сөглекчизин айтыңар.

252. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниц мурнунга хөй сек орнунга айтырыгларын киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

Хүн даг бажынга (...?) саадапкан. Хөлеге ой иштин шыва алы берген. (...?) Хойлар (...?) сериинге амыраан чүве дег хөлегеде (...?) шымны берген оъттап чорааннар. (...?) Шапкын даг хеми тааланчыг (...?) ырлавышаан. (...?) Ак-көк дээрде чаңгыс-даа (...?) булут чок. Кайгамчык-ла (...?) тайбың кежээ. Шарлан бүрүзү безин (...?) шылырт дивес.

253. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни чүге улуг үжүк-биле бижээнил, тайылбырлаңар.

танкистер

ТАНКИСТЕР

Тывадан баштайгы эки турачы танкистер 10 кижини совет улустуң ыдыктыг дайынының фронтунунче байырлалдыг, уттундурбас ёзу-биле үдээн. Каас-чараш **Волга** унунда **Горький** хоорайга дайынчылар чеде берген турда, соондан **Демир-Суг** чурттуг **Уйнуk-оол** немештир чеде берген – ам 11 кижини апарган. Горький хоорайга подполковник **Тяпкин** тыва танкистерни уткуп алган. Офицерниң хөрээнде хөй орденнер аразында бир-ле моол орденни **Шойдуң** эскерген.

Күчүлүг совет техникага болгаш шериг танкызынга тыва дайынчылар дөрт ай иштинде өөрөнгөш, фронттуже чорупкан.

О. Намчылак

254. Айтырыгларга харыылаңар. Харыыларыңарны бижир.

1. Сен кайы кожуунда чурттап турар сен?
2. Ол кожууннуң төвүн чүү деп адаарыл?
3. Школаның чоок-кавызында кандыг хемнер, даглар, ховулар барыл?
4. Кандыг номнар номчаан сен?

255. Номчуңар. Сөзүглелдин утказын чугаалаңар. Карартыр парлаан домактарда сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Кызыл-каттап чораан мен. Унун дургаар кызыл-хараганныг кара сугда келдим. **Сааскан-даа чанымда**

чылчыраар. Кадыргылар мойтуладыр шурагылаардаа. Бора-тал дөзүндө кызыл-каттар дизип каан чинчилер ышкаш. Бүрү шимчээн черден ус-кушкаш ужуп үнө берди. Чиңге будукта ооң уязы ааттынып тур. Ус-кушкаш дедир ужуп келгеш, ооң аксынче кире берди.

Көөрүмгө, шокар чылан уяже союп бар чыдыр. Шокар чылан дап бергеш, сугже мойт диди. Ус-кушкаш угаанныг амытан чорду. Оолдарынга чылан четпезин дээш, чиңге будукка уялап алган болду. Ус-кушкаш уязындан үнүп келди. Ол хөглүү кончуг ырлай берди.

М. Кенин-Лопсан

256. Рольдар аайы-биле номчуңар. Карартыр парлаан сөске чоок уткалыг сөстөрдөн бижирер.

КҮСКЕ, МООРТАЙ

Моортай:

– Карак-кулаам көзүлбес-тир,
Кайда чашты бердиң, Күске?

Күске:

– Моондакталыр черим-не чок,
Моортай сээ туттурбас мен.

Моортай:

– Хаайым чыткыр, кедеп чорааш,
Кажан-на ийик, тудуп аар мен.

Күске:

– Ханы хензиг үңгүрүмче
Караш кылдыр кире бээр мен.

Моортай:

– Аксын орта кедээр мен,
Аштааш, халып үнүп кээр сен.

Күске:
– Үүжелээн чемим көвей,
Үр-ле үнмейн чыдыштар мен.

Э. Кечил-оол

Тайылбыр.

Моортай – диис; *моондак* – шаптык; *хаай* – думчук;
ццже – шыгжап алган чем.

257. Чурукту көрүңөр.

Бо чурук ёзугаар «Күскү арыгда» деп эгелиг кыска чугаадан бжиңер.

Планы:

1. Тания биле Сарыг-оол арыг кирген.
2. Күскү арыг ишти.
3. Уруглар аңаа чүнү кылганыл?

22. Сан ады

258. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Каш харлыг сен?
2. Каш дугаар класста өөренип турар сен?
3. Клазыңарда каш өөреникчи барыл?

4. Уругларның саны чежел?

5. Оолдарның саны кажыл?

1. Каш (чеже)? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни адаңар. 2. Ол сөстөр чүнү көргүзүп турар-дыр, тодарадыңар.

259. Тывызыктарны тывыңар, харыыларын бжиңер.

Дөрт алышкы
дөрт чүзүн.

Алдын теректиң адыры он ийи.
Үнген бүрүзү – үш чүс алдан беш.

Чүвелерниң санын болгаш дугаарын көргүзөр, каш? чеже? каш дугаар? кашкы? деп айтырыгларга харыылаттынар чугаа кезээн **сан ады** дээр. Сан ады домакка чүве ады-биле хереглеттинер: *үш класс, чээрби кижги, бир дугаар чер, ийиги одуруг.*

260. Номчуңар. Чурагай-биле бижээн сөстөрни адааш, үжүктөр-биле бжиңер.

Ада-чурттуң Улуг дайыны 1941 чылда эгелээш, 1945 чылда төнген. Ол дайынга Тывадан 200 ажыг эки-турачылар киришкен. Дайынның аар-берге чылдарында дыка хөй кижги чок болган.

1945 чылдан бээр май 9-та Тиилелге хүнүн демдегледип эрттирип турар бис. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан!

261. Дүрген-чугааларның бир хевири – узун-тынышка маргыжыңар. Ишкээр улуг тынып алгаш, чаңгыс тыныш иштинде хөй сандан санаңар.

Үлегери: *Бир өөреникчи, ийи өөреникчи, үш өөреникчи...*

262. Тывызыктарның бир хевири – саналганың тывызык-тары. Бердинген үлегерин көрүп тывызыктажып ойнаңар. Дүрген, аянның, чараш кылдыр харыылаарын оралдажыңар.

– Чаңгыс?

– Чаңгыс чагы (чаңгыс думчук).

– Ийи?

- Ийи идик (ийи карак).
- Үш?
- Үш буттуг ожук (үш чүүл эртемниг оол).
- Дөрт?
- Дөрт үе (дөрт мөчү).
- Беш?
- Беш демдек (беш салаа).
- Алды?
- Алды дип (алды арга).
- Чеди?
- Чеди-Хаан сылдыс (чеди өңнүг челээш).
- Сес?
- Сестеп өрээн кымчы (сес даванныг ээремчик).
- Тос?
- Тос аржаан (тос-карак).
- Он?
- Он салаа (он сан).

Түң сан аттары чүвелерниң узун санын көргүзөр: *үжен беш кижиге, сезен бир чагы*. **Дугаар сан** аттары чүвелерниң чурум-чыскаалын, дугаарын айтыр: *бир дугаар класс, ийиги одуруг*.

Дугаар сан аттары *-гы, -ги* чижектиг кожумактарның түң сан аттарына тудушканындан азы түң сан аттарына *дугаар* деп сөстүң каттышканындан тургустунар: *бешки, он чедиги, беш дугаар, он чеди дугаар*.

263. Түң сан аттарындан дугаар сан аттарын тургузунар. Чыскаай туруп алгаш, санажыңар.

Бир, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, чеден беш, чүс чеди.

Үлегери: *Бирги, ийиги, ..., ..., беш дугаар, алды дугаар, ...*

Дугаар сан аттары биле түң сан аттары кандыг айтырыгларга харыылаттынарын тодарадыңар.

264. Чурагай-биле бижээн сан аттарын үжүктөр-биле бижиңер.

1. 2-ге 3-тү кадарга, 5 болур. 75-тен 25-ти казыырга, 50 артар. 2. Мөңгүн-оол 5-ки класста эки өөренип турар.

265. Сан аттарын шын номчуңар.

Чааскаан, иелээн, үжелээн, дөртөлээн, бежелээн, алдалаан, чеделээн, сезелээн, тозалаан, оналаан, иелдирзи, үжелдирзи, дөртөлдирзи, бежелдирзи, алдалдырзы, чеделдирзи, сезелдирзи, тозалдырзы, **оналдырзы.**

Карартыр парлаан сан аттарын ажыглап тургаш, домактардан чогаадыңар.

266. Сан аттарын ажыглап, домактардан чогаадыңар.

Иелээн, дөрт-дөрт, ийи-чаңгыс.

267. Тыва улусчу математикада эге хемчеглер аттарын бижип алгаш, тайылбырлап көргүзүңер.

Узунунуң эге хемчеглери: *илиг, сөөм, кыры, кулаш.*

Ишкириниң эге хемчеглери (кадыг болгаш суук чүүлдерге хамаарыштыр): *адыш ишти, пак ишти, аяк ишти.*

Үениң эге хемчеглери: *карак чивеш аразында, шай хайындырым це.*

Шөлдүң эге хемчеглери: *адыш оюу хире, ыт чыдыны хире, өг орну хире.*

268. Номчуңар. Каш шакка кандыг дириг амытан дүгжүп турарын чугаалаңар, тааржырының аайы-биле ушта бижип алыңар.

Шаанда улустуң шаг-үени — хар, чылды санаары

база бир янзы турган чүве-дир ол. Чижээ, хүнде он ийи шак бар. Олар дөгере аттарлыг: бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, он бир, он ийи – Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван дижир.

С. Сарыг-оол

23. Эдеринчилер

269. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

Хаактаар дээш улуг-хүнде дагже үнүпкен бис. Аяс хүн турган. Хөвең дег ак хар дагларны, ховуларны шуглап алган. Сөөскеннер **аразында** бичии аңнар истери бар болду. Чоога **иштинде** чашпан баштарында кушкаштар чемнеп турду.

Харлыг ийни куду эзир **ышкаш** эстедип бадып турган бис.

1. Карартыр парлаан сөстөр аңгы тургаш, тускай утка илередир-дир бе, айтырыгларга харыылаттынар-дыр бе, тодарадыңар.

2. *Бичии* деп сөске чоок уткалыг база удурланышкак уткалыг сөстөрни дужунга тып бжиңер.

270. Сөс каттыжыышкыннарын кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Даг баарында, бойдус дугайында, бажың иштинге, ужуражыр дээш.

Домакка сөстөрниң харылзаазын көргүзөр чамдык сөстөрни **эдеринчилер** дээр. Эдеринчилерни хамаарышкан сөзүнден аңгы кылдыр бжиир: *хар дег, билиг дээш, ол дугайында.*

271. *Ышкаш, дээш, дугайында* деп эдеринчилерни кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

272. Домактарны дүжүрүп бижээш, эдеринчилерниң адаан шыйыңар.

1. Даг дег караны довук дег ак базар. 2. Ада чокта эш чок дег, аът чокта, бут чок дег. 3. Өскөн мен дээш, хөөрөп болбас, өнчүлүг мен дээш, чайдынып болбас.

273. Эдеринчилерлиг сөстөрни ажыглап, домактардан аасбиле чогаадыңар.

Хоорай кырында, ыяш аразында, стол адаанда, сээң дугайыңда, ажылдаар дээш.

24. Кылыг сөзү

274. Чуруктарны көрүңер. Ында кижилер, чүвелер чүнү кылып, канчап, кандыг кылдыныг кылып турар-дыр, чугаалаңар.

халыыр, маңнаар

Чуруктарга чогааткан домактарыңарны бижип алыңар.

Үлегери: 1. *Кудумчуда кижини кылаштап чор.*

2. Арыгда аъттыг оол... .
3. Ыяштар аразында сыын... .
4. Көге-буга бажың кырында... .
5. Бичии уруг чараш платъени... .
6. Калдар-оол ыяш.....

275. Чүвелерниң шимчээр, хөделир, алгыраын чугаалаңар.

Үлегери: *Инек кылаштаар, мөөрээр, бустаар.*

Балыктар ... .. .

Чаъс ... .. .

Кушкаштар ... .. .

Дээр ... .. .

Арылар ... .. .

Машиналар ... .. .

276. Чуруктарны көрүңер. Школачының хүн чурумун чугаалаңар.

Чуруктарда оолдуң кылып турар чүүлдерин бжиңер.

277. Дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан сөстөр чүнү илередип турарыл база кандыг айтырыгларга харыылаттыңардыр?

Энир чылын бис ийиги класска өөренип турган бис. Бо чылын үшкү класска өөренип турар бис. Амды чылын дөрткү класска өөренир бис.

Школага чамдык үнүштерниң амыдыралы-биле танышкан мен. Бистиң черде үнүш элбек. Оларны со-нуургаар мен.

278. Айтырыгларга кыска харыылардан бжиңер.

1. Дүүн чүнү канчалдың?
2. Бөгүн чүнү кылдың?
3. Ам чүнү кылып ор сен?
4. Даарта чүнү кылыр сен?

Үлегери: *Дуң херим ишти аштап турдум.*

Кижилерниң болгаш чүвелерниң кылдыныын, шимчээшкинин көргүзөр чугаа кезээн **кылыг сөзү** дээр.

Кылыг сөзү канчанган? канчап тур? канчаар? деп айтырыгларга харыылаттынар. Кылыг сөзү домакка чүве ады-биле холбашкан чоруур.

279. Чараштыр бжиңер.

Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
чалгын-чакпам болуп чор сен, тыва дылым.

А. Даржай

280. Дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан сөстөрниң айтырыгларын скобка иштинге кириңер.

ЧУҢГУ

Школавыстан ырак эвесте чуңгу кылып алган бис (...). Улуг-хүн санында-ла аңаа чуңгулаар бис (...). Мындаа чаа клазывыс шупту чораан (...). Бис ам эки хаактаар бис (...). Башкывыс бисти хаактаарынга өөреткен (...).

Үлегери: *Школавыстан ырак эвесте чуңгу кылып алган бис (канчанган бис?).*

281. Чүвелерни оларның кылдыныын барымдаалап тывыңар.

... ээрип тур.

.... мөөреп чораан.

... хадып тур.

.... киштээн.

... ужуп чор.

.... чаап келген.

Хөй сек орнунга чүвелерниң аттарын кирип бжиңер.

282. Хөй сек орнунга кижилерниң мергежилиниң аайы-биле кылдыныын илередир сөстөрни бжиңер.

Башкы ..., ..., ...

Эмчи ..., ..., ...

Кассир ..., ..., ...

Чолаачы ..., ..., ...

Садыгжы ..., ..., ...

кассир

Үлегери: *Башкы тайылбырлаар, айтырар, номчуур.*

283. Номчуңар. Каапкан үжүктерни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

1. Чаш уруг кат...ырып чыдыр. 2. Даглар бажы туман...ай берген. 3. Калдар бе кулун...апкан. 4. Каа-Хем биле Бии-Хем Кызыл хоорайның чанында кат...ышкан.

284. Номчуңар. Кижилерни, чүвелерни көргүзүп турар сөстөрни болгаш оларның кылдыныын көргүзүп турар сөстөрни ушта бжиңер.

Совет эртемденнер эң-не баштай Айже ракетаны салып үндүрген. Черниң кылымал эдеринчизин база-ла бистиң чуртувус мурнай ужуткан.

285. Чугааны номчуңар.

КУШКАШТАР

Кыжын кушкаштарга амыдыраары берге. Олар оруктардан, бок **төгөр** черлерден **тогланчы** чыып чиир.

Май-оол бажыңының чанында кушкаш чемгерер деспи кылып алган. Оозун чодураа будуунда азып каан.

Үрезинни, тогланчыны аңаа уруп каар. Хөкпештер, бора-хирилээлер, кызыл-өөктер орта кээп **чемненип турар**. Чайын кушкаштар курттар, шерги, сээк тудуп чиир.

1. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бжиңер.
2. Ол сөстөр тус-тузунда чүнү көргүзөр-дир, чугаалаңар.

286. Чурукту көрүңер. «Кышкы оюннар» деп чугаадан тургузуңар.

1. Чурукта кымнарны азы чүлөрни көрүп тур силер?
2. Уругларга аттардан бериңер. Ооң соонда олар чүнү кылып турарын бжиңер.

287. Кылыг сөстөрүн ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

Барбас мен, барбас сен, барбас, барбас бис, барбас силер, барбас.

Кылыг сөстери болур кылдыныгны илередир бе азы болбас кылдыныгны илередир-дир бе, тодарадыңар.

Кылыг сөстери болбас кылдыныгны база илередир:
тутпа, тыппа, адава, чанма, чагба.

288. Кылыг сөстөрүн канчанма? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр бижинер.

Бижи, көр, ат, чун, дег, олур, кес.

Үлегери. *Бижи – биживе, ...*

289. Үлегер домактарны номчуңар. Болбас кылдыныгны илередир кылыг сөстөрүн айтыңар.

Чаш кижини коргудуп болбас, чаваа аътты түредип болбас. Адыыргак болбас дээр, адааргак чорбас дээр. Эжин электеп болбас, эдинге менээргенип болбас. Эки аьдың кымчылава, эки эжиң бактава. Энин алгыртпас, эжин ыглатпас. Төрээн чуртун кижини кагбас, төрээн ада-иезин кижини утпас. Боданган часпас, боду ушкан ыглавас. Хол даяң аңнавас, хоп дыңнааш, ажынмас. Даг көрбейн, эдээң азынма, суг көрбейн, идиң ужулба. Улуургак болбас, уйгужу чорбас.

290. Номчуңар. Болбас кылдыныгны илередир сөстөрүн ушта бижип алыңар.

ТЕВЕ

Ындыг белең суксавас-даа,
Ышкамнавас, аштавас-даа,
Мөгеннери ийи тей дег,
Мөге малым – теңе болгай.

25. Кылыг сөстөрүнің үелерге өскерлири

291. Номчааш, дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүнің көргүзүп турар кылдыныглары кажан бооп турарын тодарадыңар.

1. Дыштанылга соонда, өөредилге эгелээн. 2. Өөреникчилер **кичээлдеп олур**. 3. Часпарда олар дыштанылга дугайын **чугаалажыр**.

| Кылыг сөстери **үелерге** өскерлип чоруур.

өөренир

292. Дараазында кылыг сөстери кажан болган, кымның кылган кылдыныгларын көргүзүп турарыл, тодарадыңар.

1. Өөренип тур мен.

Өөренип тур бис.

2. Өөренип тур сен.

Өөренип тур силер.

3. Өөренип тур.

Өөренип тур (лар).

1. Өөренип турган мен.

Өөренип турган бис.

2. Өөренип турган сен.

Өөренип турган силер.

3. Өөренип турган.

Өөренип турганнар.

1. Өөренир мен.

Өөренир бис.

2. Өөренир сен.

Өөренир силер.

3. Өөренир.

Өөренир (лер).

293. Кылыг сөзүнүң үелерин тодарадыңар.

Кыш төнген. Хүн изидип турар. Удавас хектер эде бээр.

Кылыг сөзү үш кол үелиг: *эрткен үе, амгы үе, келир үе*. Чижээ: *Чагс чаап тур. Дээр бүргээн. Удавас хуннээректээр.*

294. Тывызыктарны тывыңар. Кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның үелерин тодарадыңар. Тывызыктарның харызын бижип алыңар.

Кежээ келир, эртен чанар. Шуглак чок удуур, суг чок чунар. Холу чокта, буду чокта, кончуг чараш чурук чураан. Дээрбек карак – дээр өттүр көрдү.

295. Сөстөрүни ажыглап, домактардан чогаадып бижидер.

Номчаан, бижиди, доктаадыр мен, сайгарып тур.

296. Номчуңар.

ЧАС

Хар шагда-ла эрип, дамдылардан дамырактар аккан. Оңгар, чоога бүрүзүн хөөлбектер долган. Ыракче көөрге, карак чылчырыктап, муңгашталып келир. Часкы хар суу-биле деңге эңмежок хөй куштар база сөктүп чедип келген. Оларның чамдыктары хөлдөрдө санчок хөйү-биле эштип чоруур, а оон өскелери төрөөн черлерин сактып келгеш, чаңчыккан турлагларынче дистиндир шуужуп алган чоруп каарлар.

Мен база-ла, олар ышкаш, эки оранче углап бар чораан мен. Дөктүр кырынга үне бергеш, орукка алган хүнезинимден бичиини чип, дыштанып олур мен.

С. Тока

Кылыг сөстөрүн тыпкаш, ушта бижээш, оларның үелерин тодарадыңар.

297. Домактарда кылыг сөстери-биле илереттинген кылдыныгларның кандыг үеде бооп турарын тодарадыңар.

Аргада айлаң-сааскан эдип олур. Шыргай иштинде койгуннар маңажып тур. Ырак мээсте те, чуңмалар оъттап чор.

Кылыг сөзүнүң **амгы үези** чугаа бооп турар үеде кылдыныгны илередир болгаш канчап тур? чүнү кылып тур? азы канчап турар? чүнү кылып турар? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Эжим концертте ырлап тур. Онаалгам кццседип ор мен. Тывага чылдың-на даштыкыдан аалчылар кээп турар. Кыдатта дыка хөй кижичурттап турар.*

298. Кылыг сөстөрүн сөглөкчи кылдыр ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

... ойнап тур мен.	... ойнап тур бис.
... ойнап тур сен.	... ойнап тур силер.
... ойнап тур.	... ойнап тур[лар].

299. Көр, дыңна деп кылыг сөстөрүн берген айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскертиңер.

Канчап олур мен? –	Канчап олур бис?–
Канчап олур сен? –	Канчап олур силер?–
Канчап олур? –	Канчап олур[лар]?–

300. Хөй сек орнунга тааржыр чүве аттарын кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Чайын ... кадарып турар мен. Театрда солун ... көрүп тур бис. ... кичээл соонда, шыдыраа бөлгүмүнче бар чор.

301. Кылыг сөстөрүн дүжүрүп бижээш, оларның үелериниң ылгалын тодарадыңар.

Чырып тур – чырып турар
Агып чыдыр – агып чыдар
Чуруп олур – чуруп чоруур

Кылыг сөзүнүң канчап тур? чүнү кылып тур?
канчап турар? чүнү кылып турар? чижектиг
айтырыгларга харыылаттынар үезин **амгы үе** дээр.

302. Чугааны номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүн
ушта бижээш, кандыг үеде турарын тодарадыңар.

САЙЗАНАК

Кожа-кожа өглерни тип, ооң иштинде бүгү-ле эт-
эдилелин: аптаралары, барбалары, орну, сыртыгы,
үлгүүрү, ширтектери дээш, ожук, пажындан эгелээш
тааржыр даштарлыг болур. Даштарны даш-биле чу-
руп, сиилбип **каастаар**.

Ол өглерниң эр, херээжен ээлери, уругларын база
тывар, каастаар херек. Адак сөөлүндө ооң даштын
кажаа-хүрээзин **тургузар**. «Чараш-даш» дээр бүүрек-
тиг даштар **чыыр**. Оон ыңай теве, чылгы, хой ышкаш
малдарны ол-ла малдарның «ында догдурун, мында
догдурун» чыып, мал кылыр.

Ооң соонда ол сайзанака ээлериңиң харылзаазын
чорудар: **аалдажыр, кудалажыр, садыглажыр, кел
дижип чалажыр, шайлажыр болгай**.

С. Сарыг-оолдуу-биле

1. Кандыг тыва оюннар билир силер?
2. Сайзанактап тургаш, өг иштиниң дериг-херекселдеринге
чүнү ажыглаарыл?

303. Шүлүктөрни номчуңар. Карартыр парлаан кылыг
сөстөрүниң үелерин тодарадыңар.

1. Сайлык кушкаш чанып келгеш,
чараш ырын **ырлап орган**.
2. Сыгыт, хөөмей, хөглүг ырлар
хостуг ишти **алгай берген**.
3. Кааң хүннер хүннеп туру.
Хамык ногаа **үнүп келди**.

Л. Чадамба

Чугааның бооп турар үезиниң мурнунда болган кылдыныгны илередир болгаш канчанган? чүнү кылган? канчалды? чүнү кылды? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар үени *кылыг сөзүңүң эрткен үези* дээр. Чижээ: *Кыш-даа дүшкен. Ак хар чаапкан. Сооп эгеледи.*

304. Домактарны номчааш, карартыр парлаан кылыг сөстери кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр, тодарадыңар.

Меңгилерлиг тайгалар **көстүп келди**. Өөрүм ынаар үнеринге **белеткени берди**. Туристер черле ындыг. Ол хүн бис дыка эрте **турдувус**.

305. *Чун, суггар* деп кылыг сөстөрүн дараазында айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскерттип бжиңер. Оларны ажыглап, аас-биле домактардан чогаадыңар.

Канчалдым? –	Канчалдывыс? –
Канчалдың? –	Канчалдыңар? –
Канчалды? –	Канчалды[лар] –

306. Кылыг сөстөрүн ажыглап, үш домактан чогаадып бжиңер.

Номчаан, бижиттим, санапты, чураан.

307. *Бижит, номчут, тут* деп кылыг сөстөрүн канчалды? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр өскертпишаан, үш домактан чогаадып бжиңер.

308. Кылыг сөстөрүн ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

Өөрээн мен, билген силер, тиилээн бис, кортпааннар, эскербээн сен.

Ол кылыг сөстөрүниң харыылаттынар айтырыгларын тодарадыңар.

309. Кылыг сөстөрүн канчанган? деп айтырыгга харылаттынар кылдыр өскертиңер. Сөстөрнүң шын бижилгезин хайгаараңар.

Төк, тик, хак, быжык.

Өскерткен сөстөрүңерни ажыглап, аас-биле домактардан чогаадыңар.

310. Номчуңар. Чугаада эрткен үеде кылыг сөзүн тыпкаш, айтырыгларын салыңар.

Хеп-хенертен кушкаш сыыңайндыр этпишаан, ужуп келген. Бора хартыганың чалгынының даажы хиилээн. Кушкаш оон дескеш, Дуруяа кадайның мурнунда оът-сиген аразынче шымны берген. Хартыга Ак-Кожагарның аар ийинче ужуп чоруй барган. Кушкаш буйанныг шуваганчыже карактарын дозураңнадыр көргүлээн.

М. Кенин-Лопсанныы-биле

Чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар.

311. Кылыг сөстери кажан болур кылдыныгны илередир, кандыг айтырыгга харылаттынар-дыр, тодарадыңар.

Номчуур мен.

Номчуур бис.

Номчуур сен.

Номчуур силер.

Номчуур.

Номчуур[лар].

Оларны ажыглап, аас-биле домактардан чогаадыңар.

312. *Бөл, эпте* деп кылыг сөстери дараазында айтырыгларга харылаттынар кылдыр өскертиңер.

Канчаар мен? –

Канчаар бис? –

Канчаар сен? –

Канчаар силер? –

Канчаарыл? –

Канчаар[лар]ыл? –

Кылыг сөзүнүң чугаа болган соонда болур кылдыныгны илередир болгаш канчаар? чүнү кылыр? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар үезин **келир үе** дээр. Чижээ: *Келир чайын кырган-авам сугга хой кадаржыр мен.*

313. Номчуңар.

ХОСТУГ ЫР

Чаяап турар чуртталгавыс,
Часкы чер дег, **чечектелген.**
Хостуг, сергек ырларывыс
Хоорай, суурлар дола берген.
Аас-кежиин, ада-чуртту
Алгап ханмайн, **ырлап тур** бис.
Чайгы чечек бүрүзү дег,
Чаагай чыргал саглаңназын!
Ховуларның салгыны дег,
Хостуг ырлар сырынналзын!

С. Пюрбю

1. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр база кандыг үелерде болур кылдыныгларны илередир-дир, тодарадыңар.

2. *Чуртталгавыс* деп чүве адын тургузуунуң аайы-биле кезектерге чарып бжиңер.

3. *Хостуг* деп демдек адынга чоок уткалыг сөстөрни дужунга чыскаай бжиңер.

314. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүниң үелерин тодарадыңар.

Тывалар шаандан тура ак өңнү сүзүглеп **чораан.** Ак деп сөс хүндүткелдин, аас белээниң өңү.

Шагаада, оваа ийикпе, суг бажы дагыырда, орантаңдызынга ак аржаанын өргүүр, ак чажыын чажар,

ак чаламазын азып баглаар. Чорук-херек ужун ырак-узаk аъттанган кижиниң оруу ак болзун деп йөрээр.

Тывалар бурун шагдан чайның башкы айын ак сүт айы, а сүт-сааны элбей бергенде, божа-хойтпаа ак чайт деп чугаалажыр.

Чап Чүлдүмнүц-биле

Тайылбыр: *сүзүглээр* — хүндүлээр; *чижеглээр* — дөмейлээр.

КАТАПТААШКЫН

315. Номчуңар.

Узун кежээ Хая ашак
Чадаганнааш олуруптар.
Уруу Чечек кыймыш дивес,
Сагыжы шуут эстип калыр.
Кежээки чем ишкен соонда,
Кезек када ыыт чок оарар.
Ынчап чоруй аянныг соот
Ыржым өгге төктүп бадар.
Кайгамчыктыг солун тоолун,
Кара-Кадай ыткылап бээр.
Дүндүк өттүр үш-дөрт сылдыс,
Дүнеки дээр көстүп турар.
Тоолда дыңнаан өртемчейни
Доозазын дыңнаан ышкаш,
Орнун орта Чечек келгеш,
Оранчок үр одуг чыдар.

*С. Пюрбюңүң «Чечек»
деп шүлүглелинден*

1. Хуу аттарны ушта бжиңер.
2. Чүве аттарын оларга хамаарышкан демдек аттары-биле кады ушта бжиңер.
3. Кылыг сөстериңиң үезин тодарадыңар.

316. Чараштыр бижигер.

Бойдузувус камгалаңар,
болчукчу бооп кадарыңар.

Ч. Кара-Күске

317. Карартып каан сөстөргө айтырыгдан салыңар, ушта бижип алыңар.

ШАГААНЫ КАНЧААР ЭРТТИРИП ТУРГАНЫЛ?

Шагаага барык-ла күстен эгелеп белеткенир. Аңаа чонну хүндүлээр аъш-чемни «шагаа чеми» дээш, аңгы **шыгжап каар**. Күскү чиш белеткээр үеде, ирти дөгөргөш, улуг боданы соккаш, үүжелээр, үүргенелиг, чодураалыг чөкпектерни, кадыктарны база-ла тускайлап куткаш, шагаада бузары-биле шыгжап каар.

Үүжелээр – малдың чымчак эъдин, ишти-хырнын хырынга суккаш, шыгжаар.

Үүргене – үнүш.

И. Самбуунуу-биле

318. Номчуңар. Карартып парлаан сөстөрни ушта бижигер. Олар кандыг чугаа кезээнге хамааржып турар-дыр, чугаалаңар.

Күстүң сериин салгыны **Ээр-Хавак ховузун эргий ушкан**. Хову-ховузу-биле чаттылып чоруй барган кызыл-тас салгын аайы-биле шиигейндир **чалгаан**.

Дээрде хензиг-даа булут чок. Дошпулуурнуң каң **хылдарын** кыңгырады кага каапкан ышкаш **үннер** дыңналды. Чиңгир хилиң дег **ак-көк дээрде** булуңчук хевирлиг дистинчип алган хөй кас мурнуу чүкче шииледи ужуп бар чорааннар.

Шыргай **хыыргыыш** дег кызыл-тасты күш-ажылга дадыккан тырың мага-боттуг эр комбайн-биле ажаап тур.

Т. Кызыл-оолдуу-биле

319. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

Делгем ховулап аъттыг арат Саадак халдып орган. Бир-бир сактырга, чер, дээрлеп оңгаар-дескээр тырыкыланып-даа чораан ышкаш болган.

Оккур Сарала суглукту ызырыпкаш, куштадып-тарга, бар шаа-биле маңнап орган аъттар мыя бо келгеннер. Саадактың брезент тону ооң эктинден так туттунуп алган, бөөлденип чораан. Соонда чораан малдарны эрткеш, кырганның барааны көзүлбейн барган.

М. Кенин-Лопсан

1. Кылыг сөстериңиз адаан шыйыңар.
2. Демдек аттарын хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бжиңер.

ДОМАК

---

26. Домак дугайында ниити билиг

320. Номчуңар.

Караңгыда адыгның кайы таладан халдаары билдинмес. Хенертен адыг-даа бо-ла келген! Эр адыгны сегирип алгаш, тура халаан. Адыг ушта чүткүп эгелээн. Мөге Аратына адыгның бажын чыпшыр базышкан. Даг-иргек мөөреп-ле үнген. Одагда эштери мөге-даа өлүрткен деп бодааннар. Аратына мөге даг-иргекти чүктеп алган бо кээп-тир.

М. Эргентии-биле

1. Сөзүглелге аттан бериңер.
2. Сөзүглел каш домактан тургустунганыл?

321. Номчааш, дүжүрүп бижинер.

МАЙ

Мочургалар часты берген. Талдар сыргаларлыг.
Чең бады барган. Хемнерниң челижи дүргедээн. Хек-
тер чарыштыр эдип турар.

Даглар чиргилчинден ак-көк көстүр. Баштайгы
чечектер саглаңайжы берген.

1. Мында кандыг үениң дугайын чугаалаан-дыр?
2. Чугаа каш домактан тургустунганыл?
3. Домактарны кандыг үжүктөр-биле бижип эгелээнил база оларны чүнүң-биле аңгылааныл?

322. Номчуңар. Утказын көрүп тургаш, домактарны улуг сек-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижинер.

Кыжын хемни дош шыпкан чыдар Ында-мында
орбандылар дээр доштар кожайып турар Дошту хар
шыпкан болур Кылын дош-биле бектетсе-даа, хем
дөмей-ле холурадыр агып чыдар

323. Номчуңар. Дүжүрүп бжиңер. Улуг сектерни чогуур черлеринге салыңар. Домакты улуг үжүк-биле эгелеп бжиңирин утпаңар.

САЛЧЫЛАР

Чайын Бии-Хемни куду Кызылче ыяш салдадыр ону мен көргөн мен салчылар дидим-не ийин салдарны кончуг чоон чудуктардан кылган болур оларны эрикче шыдалдыг катерлер чоокшуладыр идип эккээр салчылар оларны ээрип каан сывырган-демир аргамчылар-биле өртеп алыр.

1. Бижээш, каш домак барын санап көрүңер.

2. Кыдырааштарыңарны хаап каш, бижээн домактарыңарның утказын чугаалаңар.

324. Айтырыгларга харыылааш, бжиңер.

1. Сен кайы кудумчуда чурттап турар сен?

2. Ачаң биле аваң кайда ажылдап турарыл?

3. Эртен каш шакта турар сен?

4. Школаже каш шакта чоруптар сен?

325. Номчуңар.

ЧОДУРАА

Күзүн Вера арыгдан чодураа эккелгеш, бажыңының чанынга олуртуп алган. Оозу кыш ажыр турган. Час келген. Чодураа бүрүленип, чечээ сеглейти үнүп келген. Август айның ортанда чодураа быжа берген.

Вера ооң соонда кызырак-караа, чыжыргана база олуртуп алган.

База катап номчуңар. Оон номнарыңарны хаап алгаш, ук чугааның утказын эдерти бжиңер.

Сактып алыңар!

Домак бүрүзү төнгөн аялгалыг болгаш уткалыг болур.

326. Чурукту көрүңер.

1. Чурукта чүлөрни көргүскен-дир?
2. Чылдың кайы үези деп бодаар силер?

Үстүндө айтырыгларның харызын аңгы-аңгы домактар кылдыр бжиңер.

327. Номчааш, чараштыр бжиңер.

Чырык хүн, арыг агаар, суг – кадыкшылдың үнде-зини.

328. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

ЧАС

Частың хүнү чырып келди.
Чараш куштар ырлай берди.
Чаагай шынаа ногаарарды.
Шапкын хемнер хайымнады.

Көвей бичии уругларның
Хөглүг үнү чаңгыланды.
Төрээн ынак суурларын
Дөгerezин каастады.

Л. Чадамба

1. Бо шүлүктүң утказын аас-биле тайылбырлаңар.

2. Баштайгы дөрт домакта чүве аттары көргүскен сөстөрнүң адаан чаңгыс шыйыг-биле, кылдыныг илередир сөстөрни – ийи шыйыг-биле, чүвелернүң ылгавыр демдээн илередир сөстөрни – дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

Утказы харылзашкан домактардан чугаа тургустунар.

тывызык

329. Номчуңар.

- Мен ...ывызыктарны ыдайн. Сен ...ывар сен: Ти чок торгум, дизии чок чинчим.
- Дээр болгаш сылдыстар-дыр.
- Шын тыптың.

Каапкан үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

330. Айтырыгларга кыска харыылардан аас-биле чогаадыңар.

1. Чайын ыяштар канчап баарыл?
2. Күскээр оът-сигенниң өңү кандыг апаарыл?
3. Шынаа черлерге кандыг ыяш эң-не баштай саргарып эгелээрил?
4. Күзүн ыяш-даштың, шорааннарның өңү кандыг-кандыг апаар ийик?
5. Күскү тараа ажаалдазы кайы айда болур ийик?

331. Чурукту көрүп тургаш, часкы ногаанчыдылга ажылы-ның дугайын чугаалаңар.

332. Айтырыгларга долу харыылардан чогаадып бжиңер.

1. Кезээде ногаан турар кандыг ыяштар барыл?
2. Күзүн кандыг ыяштарның бүрүлери дүжүп каарыл?
3. Кышкы арыг чүнүң-биле шыптыңган болурул?
4. Хемнер, дамырактар кара суглар кыжын канчап баарыл?

333. «Ногаан ыяштар» деп эгелиг 5–6 домактардан тургустунган чугаадан бжиңер.

334. Номчуңар. Утказын чугаалаңар.

Ыт – кижиниң бурунгу өңнүү болгай. Авам сугнуң Арзылаң деп ыды турган. Ол чөнүп өлгөн. Эки ыт өлүрде, чашты бээр чүве чораан. Ачам ооң сөөгүн арай боорда тып алган. Ооң аксынга чаг суп каан.

«Ээңге ак сагыштыг эш бооп бараан болуп чордуң. Сооң ак болзун!» – деп, ол йөрөөл салган.

1. Баштайгы ийи домакты дүжүрүп бижинер.
2. *Сооң ак болзун!* деп домактың утказын тайылбырлаңар.

335. Номчуңар. Каш домак барыл, чугаалаңар. Херек черлеринге улуг сектерни салып, улуг үжүктөрни киирип тургаш, дүжүрүп бижинер.

Чазын кудумчуда талда кушкаш уялап алган ооң чуургалары часты берген улуг көк моортай ону тыва берген бир хүн ол ынаар үне берип-тир кушкаш мыжырткайнып-ла турган моортайны бис соп тургаш ойладыпкан бис.

27. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары

336. Домактарны номчуңар. Утка талазы-биле оларның ылгалын тодарадыңар.

1. Даарта театрга концерт болур.
2. Даарта театрга концерт болур бе?
3. Экизин, экизин! Даарта концерт болур!

337. Дүжүрүп бижинер. Бижик демдектерин салганын көрүңер.

1. Кырывыста төгерик ай чырып турду. 2. Сен Москва хоорайга чораан сен бе? 3. Чаа өөредилге чылынга эки белеткениилиңер! 4. Школавысче кирип моорлаңар!

Кандыг-бир болуушкунну медээлеп дыңнадыр уткалыг домакты **медээ домаа** дээр, айтырар уткалыг домакты **айтырыг домаа** дээр, кыйгырып дужаар азы дилээр уткалыг домакты **кыйгырыг домаа** дээр. Медээ домактарының соонга улуг сек (.), айтырыг домактарының соонга айтырыг демдээ (?), кыйгырыг домактарының соонга кыйгырыг демдээ (!) салыр.

338. Чурукту көрүңөр.

Чурукка аттан тыпкаш, сөзүглелди тургузуңар. Оолга бол-
гаш ытка аттардан бериңер.

1. Чылдың кайы үезил?
2. Хойлар кандыг черде оъттап чоруур-дур?
3. Хойну кым кадарып чорууру ол?
4. Кадарчының дузалакчызының адын чүү дээрил?

339. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

- Чүнү кылып тур силер?
- Чаа школа бажыңы тудуп тур бис.
- Тудугну кажан доозуптар силер?
- Август 1-ге чедир доозар бис.
- Чаа школа тудуп берген дээш силерге четтир-
дивис.

340. Медээ домактарын айтырыг домактары кылдыр эде тургузуп бжиңер.

1. Тыва чоннуң чараш байырлалдары хөй. 2. Малчыннар байырлалы – Наадым чайын болур. 3. Шагаа – бурун шагда тывылган чаа чыл байырлалы.

Үлегери: *Тыва чоннуң чараш байырлалдары хөй бе?*

341. Номчуңар. Домактарның соонга утказының аайы-биле улуг секти азы айтырыг демдээн салып тургаш, дүжүрүп бжиңер.

Диалог чугаа

– Улгадып келгеш, кым болуксаар сен, Сүбедей

– Авам ышкаш, эмчи боор мен А Сен

– Мен, ачам ышкаш, күш-культура башкылаар мен

– Эр хейлер Эки мергежил шилип алган-дыр силер

342. Номчуңар. Домактар кандыг айтырыгларга харылаттынар-дыр, чугаалаңар.

Айтырыглар:

Харыылар:

1.....?

1. Бис кызыл-тас тараан бис.

2.....?

2. Олар бедик дүжүт алган.

3.....?

3. Недея чеди хонуктуг.

4.....?

4. Чыл он ийи айлыг.

Баштай айтырыын бижээш, ооң соонда харыызын дүжүрүп бжиңер.

Үлегери: *Силер кызыл-тас тараан силер бе? – Бис кызыл-тас тараан бис.*

343. Чараштыр бжиңер.

Аң-мең, үнүш, балык-байлаң, ам-даа өзүп, арбыдазын!

344. Хөй сек орнунга адаанда сөстөрдөн тааржырын киирип тургаш, дүжүрүп бижирер.

1. Бо ... демир-үжүүл?
2. Бо сээң номуң ...?
3. Чайын походтаар силер ...?
4. Яблок ... өңнүг боорул?
5. Заводта ... ажылдап турар чоор?
6. ... маргылдаа эрттирер силер?

Хереглээр сөстөри: *кым, кымның, бе, кандыг, кажан.*

345. Аянын номчуңар. Домакка айтырыг утка киирип турар сөстөрни тывыңар.

- Улуг-хүнде чүнү кылыр сен?
- Даг үнүп хаактаар мен.
- Каяа хаактаар сен?
- Суур кедээзинде аргалыг ийге.
- Сенден өске кымнар баар-дыр?
- Назын, Күдер, Оля, Ак-кыс суглар баар.
- Марина баар бе?
- Барбайн канчаар. Шупту бараалыңар!

346. Ийи-ийи болуп алгаш, бирээңер айтырыгларны, бирээңер харыыларны номчуңар.

– Айтырып болур ирги мен бе, силер кандыг сөөк кижилер?

- Тыва кижилер мен.
- О, тыва кижилер! Бир-ле дугаар ужуражып тур мен.

Чүнү кылып турарыңарны сонуургап болур ирги мен бе?

- Хову бригадирилер кижилер мен.
- Тарааны шарылар-биле тарып турар силер бе азы аъттар-биле бе?
- Тракторлар-биле.
- Бодуңар башкарып турар силер бе?

- Ийе, бодум.
- Оон ыңай чүнү билир силер?
- Комбайн-даа башкарып билир мен.
- Эки-дир, оо!

К. Кудажы

347. Каяа? кымга? чүнү? деп айтырыгларга харыылат- тынар сөстөрни немеп тургаш, домактарны делгереди бжиңер.

ТАМАРА ААЛЫНДА

Тамара ... чанып келген. Ол ... өөренип кыштаан. Авазы ... платье садып берген. Тамара ... дузалажып чайлаан. Хоорайда эжинден ... алган.

348. Сөстөрни таарыштыр ажыглап тургаш, домактардан чогаадыңар. Ол домактарыңарны бжиңер.

1. Башкы, номчуп берип тур, өөреникчилерге, ном.
2. Харыылап тур, Эрес-оол, айтырыг.
3. Тоорук, кээрген, казып олур.
4. Четчи берген, сылдыс.
5. Үнүп келген, оожум, даг артындан, төгерик ай.

349. Сөстөрн таарыштыр өскерттип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

1. Шөл, чон, чыглып, кел.
2. Маргылдаа, спорт, бол.
3. Эгеле, баштай, хүреш.
4. Мөге, хөй, девип үн.
5. Шүүл, хүреш, Байыр.
6. Чарыш, эрт, Севилбаа.

Үлегери: *Шөлге чон чыглып келген.*

350. Номчуңар.

КУШКАШ ОГЛУ

Суурнуң кедээзинде каътка өрт болу берген. Орта оттулар ыяш чыып каан чүве. Өрттү өжүрер дээш,

башкының удуртулгазы-биле чеде бердивис. Кургаг сиденге от сидирткейнип-ле тур. Хат база бар. Шет-чигештер, хараганнар одура шаап алгаш, өрттү өжүр шаап эгеледивис. Ышка карак чажы төктүп турар.

Бир мыйгак-хараган чанында кушкаш дүвүрөөн алгырып ужуп тур. От чоокшулап келген. Ам-на биллип кагдывыс. Кушкаш оглу хоруй берген чыдыр. Бис өрттү аңаа чедирбейн, өжүр шаап каапкан бис.

Кушкаш оглунуң тынын ынчап алган бис.

1. Катап номчааш, номнарыңар хаап алыңар.
2. Чугааның утказын эдерти бижинер.

351. Аянның номчуңар.

ЭРТЕН

Хүн-даа үндү.
Мен-даа үндүм.
– Менди-ле ыңар, эртенги хүн!

Ада-чуртта,
Аалывыста
Алдын хаяа аалдап кээрге,
Амыдырал хайнып үндү.

Хөкпеш эртен
Хөглөп ужуп,
Бяштарда өөрүн кый деп,
Бірлап, ойнап, эдип олур.

– Чыып чивит!
– Чыып чивит!
Чиде бердиң, кайда бардың?
Чиргилчинниң чаражын көр!

Л. Чадамба

Карартыр парлаан черлерде бижик демдектерин салган ужурун тайылбырлаңар.

28. Домактың кежигүннери

352. Номчуңар.

ЧОЙГАНМААНЫҢ ТАРААЗЫ

Чойганмаа ногаа шөлүнгө кызыл-тас тартып каан. Кара-ногаан сыпчыгаштар удаvain кулактанып үнүп келген. Хүн эрткен тудум, улам узаза-узаза, баш тырта берген. Бир катап Чойганмаа тараазын суггарып тура

көөрге, бүрүлери бир чүве хээп каан бооп-тур. Үрегдекчини илереткеш, узуткаар деп бодап алган. Кежээликтей тараазын бүдүү кедеп көөрге, кончуг хоралакчы көк шерги бо хээп чыдып-тыр. Чүзү боор ийик, Чойганмаа хүүрээ-биле шергини чуура шаапкан.

Күскээр ооң тараазы алдынналдыр быжа берген.

1. Номнарыңарны хаап алгаш, чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар.

2. Бирги домакты дүжүрүп бжиңер. Ында чугаалап турар чүвени көргүзөр сөстү чаңгыс шыйыг-биле, кылдыныын көргүзөр сөстүң адаан – ийи шыйыг-биле шыйыңар.

29. Домактың чугула кежигүннери

Домакта кым? чүү? кымнар? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстү кол сөс дээр. Домакта канчап тур? канчанган? канчаар? кандыгыл? канчалзын? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар сөстү **сөглекчи** дээр. Чижээ: (Кым?) Чойганмаа (канчап тур?) кичээлдеп олур. Кол сөс биле сөглекчи домактың чугула кежигүннери болур.

Тайылбыр. Кол сөстүң адаан чаңгыс шыйыг-биле, сөглекчиниң адаан ийи шыйыг-биле айтыр.

353. Домакты дүжүрүп бижирер.

Дал дүъште даглар кырынга кара булут диргелип келген.

Домакта кол сөс биле сөглекчини тывыңар. Оларга айтырыгдан салыңар.

354. Домактарны дүжүрүп бижээш, кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи шыйыг-биле адаан шыйыңар.

1. Дөө-ле дээрде хоюг ак булут көжүп чор. 2. Мен пөш дөзүнге одаг кыпсыптым. 3. Алдын-оол далай шеринге турган.

355. Домактарда хөй сек орнунга эрттирипкен кол сөстөрни кирибишаан, дүжүрүп бижирер.

1. Сайлыктар көөр дээш ... хем эринче маңнажыпкан. 2. ... даарта арыг кирер бис. 3. ... үрели берген орукту септээр силер.

Кол сөстүң адаан чаңгыс, сөглекчиниң – ийи шыйыг-биле шыйыңар. Айтырыгларын салыңар.

356. Домакты дүжүрүп бижирер. Кол сөс биле сөглекчини тывыңар. Кол сөс биле сөглекчиден аңгы кижигүннерниң адаан дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

Терезин ховузунда бышкан алдын-сарыг кызыл-тасты комбайнерлер дүүн ажаап кирипкен.

30. Ийиги чергениң кижигүннери

Чугула кижигүннерге хамааржыр болгаш кандыг? кымга? чүге? кымны? чүнү? кымдан? чүден? кажан? каяа? канчаар? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни **ийиги чергениң кижигүннери** дээр.

кандыг? чүү? кажан? кайыын?
Чижээ: *Сериин салгын кезээликтей Саян сынна-*
канчаарыл?
рындан хадымарлай бээр.

357. Хөй сек орнунга ийиги чергениң кезигүннерин киир-бишаан, домактарны дүжүрүп бжиңер.

БАЛЫКЧЫЛАР

Оолдар ... балыктап чораан. Бир ... ээремге келгеннер. Сыырткыыштарын сугже октаан. Балыктар ... чемнеп эгелээн. Он ажыг ..., ... ушта шелип алганнар.

Киирер сөстөр: *кадыргыларны, мыйыттарны, терең, хем эриинге, дораан-на.*

358. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Олар кандыг кезигүннер болур-дур, тодарадыңар.

АЖЫЛ

Чартыын **чидиг** бижек-биле деп-дең кылдыр одура кезипкен чүве дег **дагның кырында** ажыл-даа хайныпла турар. Чер өрүмнээр машиналарның **даажы диңми-рээр**. Чаза тепсип каан довуракты, улуг-биче **даштарны**, калбак хаяларны күчүтен экскаваторлар чаңгыс черге бөле үстүргүлээн. Даг-дүгүн казып, бөлгөн **даг-жылар** бичии-даа тура дүшпес.

Т. Кызыл-оол

31. Домакта санай адаан сөстөрниң аразынга биче сек

359. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

1. Кара-оол, Аяс, Анай парталар артынга олурупкан. Олар номчуп, бижип эгелээннер. 2. Элик-даа, аъттыг кижиде, ыттар-даа эзим иштинче кире

берген. 3. Геологтар дагны дескинип, казып, шинчилеп кирипкен.

Санай адаан сөстөрниң адаан шыйыңар.

360. Хөй сектер орнунга тааржыр сөстөрни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

1. Сарлыктар ..., ..., ... турганнар. 2. ... , ... хүндүлүг таңныылга турар. 3. Орук кыдыын дургаар ..., ..., ... чечектер шимээн.

Киирер сөстөр: *студентилер, сарыг, дешкилежип, ак, маңнажып, школачылар, цсқцлежип, кызыл.*

Домакка санай адаттынган сөстөрниң аразынга **биче сек** салыр. Чижээ: *Арыгга хектер, көгээзиннер, итпиктер эдип турган.*

361. Номчуңар.

1. Комбайн тарааны чаңгыс угда кестирер, басты-
рар, арыглаар.

2. Дыштанылгада бис хаактап, конькилеп, экс-
курсиялап турган бис. 3. Мээң ачам чазаныр,
узаныр.

1. Домактарны дүжүрүп бжиңер.

2. Карартыр парлаан сөстөрниң адаан шыйыңар.

3. Карартыр парлаан сөстөр чүнү көргүзүп турарын тода-
радыңар.

362. Сөстөрни ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

1. Өдүректер, кастар, аңгырлар.

2. Сигенни, тарааны.

3. Ак-кызыл, сап-сарыг, кара-көк.

4. Хирээлеп, чарып, чый салып турган.

32. Домакта сөстөрнiң харылзаазы

363. Баштай домактарны, оон айтырыгларны номчааш, дүжүрүп бижигер.

Өөреникчи бижип олур. Хар эрээн.

1. Кым бижип олур?	1. Чүү эрээнил?
2. Өөреникчи канчап олур?	2. Хар канчанган?

Бо домактарда сөстөр тус-тузунда кайы айтырыгга хамаарышкан-дыр, тывыңар.

364. Дүжүрүп бижигер.

Делгем шынаада мал оыттап чор.

1. Чүү оыттап чор?	3. Кайда оыттап чор?
2. Мал канчап чор?	4. Кандыг шынаада?

Бо айтырыглар домакта кайы сөстөргө хамаарышканын тодарадыңар.

365. Дүжүрүп бижигер.

Туристер кежээликтей майгыннарын ногаан эрикке типкеннер.

1. Домактың кол сөзү биле сөглекчизин тывыңар.
2. Домакта сөс каттыжыышкыннарын ушта бижигер:

Туристер типкеннер;
майгыннарын типкеннер;
эрикке типкеннер;
ногаан эрикке;
кежээликтей типкеннер.

Домакта сөстөр аразында харылзаалыг болур.
Домакта сөстөрнiң харылзаазын айтырыглар дузазы-биле билип алыр. Чижээ: *Тайгага күстүң оожум кежээзи чоорту дүшкен.*

Бо домакта сөстөрнiң харылзааларын айтырыглар дузазы-
биле тып көрээлиңер:

1. Чүү дүшкенил? – *Кежээзи дүшкен.*
2. Чүнүң кежээзи? – *Күстүң кежээзи.*
3. Кандыг кежээзи? – *Оожум кежээзи.*
4. Канчаар дүшкенил? – *Чоорту дүшкен.*
5. Каяа дүшкенил? – *Тайгага дүшкен.*
6. Кежээзи канчанганыл? – *Кежээзи дүшкен.*

Домак кежигүннериниң айтырыгларын мынчаар тургузар.

кандыг? чүү? кайнаар? канчанган?

Кайгамчыктыг аялга делгемнерже тарап турган.

366. Хөй сектер орнунга айтырыглар аайы-биле херек сөстөрнi киирбишаан, дүжүрүп бижинер.

(Кым?) ... каттырып тур. (Чүү?) ... эдип олур.
(Чүү?) ... үнүп келген. (Чүү?) ... быжа берген. (Кым-
нар?) ... одаг кылган. (Кым?) ... чазанып тур.

Хереглээр сөстери: *кат, хек, оғт, аңчылар, бызаң-
чы, оол.*

Үлегери: *Оол каттырып тур.*

367. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө хамаарыштыр айтырыгларны хөй сек орнунга киирип тургаш, дүжүрүп бижинер.

ЧАЙГЫ КЕЖЭЭ

Аалывыс (...?) малы одарже (...?) кирип келген.
Чайгы ыржым (...?) кежээ дүшкен. Чүгле (...?) ырак-
та машиналар (...?) даажы дыңналыр.

Арыгда (...?) от кыва берген. (...?) Уруглар (...?)
одаг ажыткан. Удавайн (...?) ыр-шоор эгелээн. (...?)
Суурнуң клувунга (...?) артистер солун концерт көргүскен.

368. Хөй сек орнунга херек сөстери кирип тургаш, до-мактардан чогаадып бжиңер.

Буга ... . Куш ... . Ыт ... . Аът ... . Хем ... . Чурук-чу ... . Хүн ... . Үнүш ... .

Хереглээр сөстери: *ногаарара берген, чуруп олур, улга-дын чыдыр, бустап чораан, ужуп чор, киштеп тур, ээрип тур, чылыда берген.*

369. Номчуңар. Сактып алганыңар-биле чугааның утказын дамчыдыңар.

ОЮННАР

Көшкүн, малчын, аңчы тарамык амыдыралда, шагның, кыш, чай ышкаш эргилдезинге хемчээн байдалдыг оюннар бар.

Кыжын болза чуңгулаар, тевектээр, баг кагар, баг адар чергелиг даштыгаа соокка ойнаар оюннар бар. Кажалар иштинге чаштынчыр, аскак-кадайлаар. Азы кежээ өгге олура, кажык адар, кажыкты кагар, чарыштырар, каар, бодалаар оюннар бар. Чинчи чажыржыр, чеди-чээргеннээр, тывызыктажыр, тоолдажыр оюннар мырыңай каш-каш кежээлерде улажыр.

С. Сарыг-оол

1. Билдинмес оюннарны кырган ада-иелериңерден айтырып алыңар.

2. Сонуургаан оюнуңарның чурумун тодарадыңар.

370. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстер кандыг айтырыгларга харыылаттыңар-дыр, чугаалаңар. Оларны харылзашкан сөстери-биле ушта бжиңер.

БИР ТУЛЧУУШКУНДА

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде болган.

Бистиң октарывыс улам сырый дүжүп, дайзынга өлүмнүг долу ышкаш сүртенчиг апарган. Дайзыннар-

ның камгалалынче октаан гранаталарывыстың дааш-шимээни дизиредир чаңгыланган. Өл малгаштыг хөрзүннү бузурадыр теп турган. Дайзынның бисче октаан бир гранатазы чазылгалак чыдырда, Саая Сопсукай кончуг дүрген алгаш, дайзынның камгалалынче дедир шывадапкан. Аңаа Сопсукай кайгамчыктыг авааңгыр болгаш дидим чоруун көргүскен. «Өрү октаан даш бажынга дүжер» деп улустуң үлегер сөзү нде ышкаш, дайзынның гранатазы ооң бодунуң бажынга хан кутканы ол-дур!

Күчүлүг «Ура!» чаңгыланы берген. Совет гвардейжилер авааңгыр болгаш кашпагай чоруун көргүскен. Боо-биле адып, чыда-биле шанчып, изиг сегиржип алышыкынче кирипкен... Сурмичиге дайзыннарның үр үеде ызырнып турган күштүг камгалалы чаза шаптырган. Сурмичи суур хосталган. Дубно **хоорайны** бүзээлепкен.

А. Адыгбай, фронтучу

Чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар.

371. Номчааш, бижирер. Санай адаан сөстөрнүң адаан шыйыңар.

ШКОЛАЧЫНЫҢ ДУЗАЛАКЧЫЛАРЫ

Бичии школачыларга таарыштыр тургускан дамчыдылгалар, номнар, словарьлар, энциклопедиялар хөй. Оон кижидыка хөй ажыктыг чүвени билип алыр. Бодун хынаарыңа кыдырааштар, шын бижилгениң дүрүмнерин сактып алырыңа шүлүктээн номчугаштар безин бар.

Айтырылгаларга аас-биле харыылаңар:

1. Уругларга таарыштыр тургускан кандыг дамчыдылгалар билер силер?
2. Кандыг словарьлар-биле ажылдап турар силер?
3. Чүнүң дугайында энциклопедиялар сонургаар силер?

372. Номчааш, карартыр парлаан сөстөрнiң айтырыгларын хөй сек орнунга киирбишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Шапты (...?) бижек – эътке (...?) дыынмас.

Чалгаа (...?) кижиги – ишке (...?) дыынмас.

(Үлегер домак)

2. Башкы (...?) буду (...?) маңнаан, соңгу (...?) буду (...?) шошкаан, ийи (...?) кулаа (...?) сүү-реңнээн, (...?) ишти-баары (...?) хылыраан.

(Тывызык)

3. (...?) Буга база (...?) бустазын, (...?) булут база (...?) бусталзын.

(Дүрген-чугаа)

Үлегери: Шапты (чүү?) бижек – эътке (канчаарыл?) дыынмас. Чалгаа (кым?) кижиги – ишке (канчаарыл?) дыынмас.

373. Домак бүрүзү-ле чаңгыс одуругга сыңар кылдыр дүжүрүп бижинер. Харылзашкан сөстөрнiң бирээзинден өскезинче согунчугаштар-биле айтыңар.

1. Дүүн стадионга спортчу маргылдаа болган.

2. Сценада уруглар эки ырлажып тур.

3. Саян даглары чайын кедергей чараш.

4. Самолёттан шилиндек эр кижиги үнүп келди.

Үлегери: Дүүн стадионга спортчу маргылдаа болган.

374. Номчуңар.

СЫРБЫК БОЛГАШ СОГУН ДЕП ИЙИ ҮТ

1960 чылдың август ай. Совет эртемденнер корабль-эдөринчиге Сырбык болгаш Согун деп ыттарны олурткаш, октаргайже салып үндүрген. Орустап оларны Белка, Стрелка дээр.

Эдөринчи Черни он чеди катап долгандыр ушкаш, ээп келген.

Бистиң улуг эртемденнеривис ындыг ко-
рабльдерни кылып шыдаан. Сырбык биле Согун
октаргай делгемнеринден ээп чанып келгени ол-дур.

Космосче кижичорударының мурнунда ындыг
ужудуушкуннар болгулаан.

1. Номнарыңарны хаап алгаш, эдертир чугаалаңар.

2. *Сырбык, Согун* деп сөстөрни чүге улуг үжүк-биле эгелеп
бижээнил, тайылбырлаңар.

375. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни кирип тургаш,
домактарны дүжүрүп бижинер. Киирген сөстөринер кандыг
айтырыгларга харыылаттынар-дыр, чугаалаңар.

... дииннеп чорупкан. Бир арыгга келирге, диин
ыяшче .... Күжүр эр диинни .... Оон ыңай чорупкан.
Бир өзенге коданга таварышкан.

.... алдырбайн барган. Салып каан какпазын кес-
кен. Оозу улуг кызыл күзен хап алган. Маспаанга
келген. ... кудуруунуң бажы чыткан. Аңчы олчалыг
... .

Киирзе чогуур сөстери: *адып алган, ас, Пар-оол, цне
халаан, кодан, чанып келген.*

376. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер.

«Эзирниң халдаашкыны» деп эгениң адаанга дараазында айтырыгларга харыылап, чугаадан чогаадып бижирер.

1. Кара-оол чүнү кылып чорааныл?
2. Хойларның аразында хураганче чүү халдааныл?
3. Кадарчы оол чүнү канчанганыл?
4. Эзир болгаш хураган кайнаар углапканнарыл?

377. Номчуңар. Бо чугаада каш домак барыл, чугаалаңар.

Кайгамчык эки кежээ турган дээрде булуттар ак-кызыл апаргылаан балыктап чораан бис акымның балыктаары менден **артык** чораан хөй балыкты бажыңывыска **аппарган бис**.

1. Дүжүрүп бижирде, херек черлеринге улуг сектен салыңар. Домакты улуг үжүк-биле эгелеп бижирин утпаңар.

2. *Артык, аппаратан* (алгаш барган) деп сөстөрни канчаар бижирин билип алыңар.

378. Чараштыр бижирер.

Уруглар, күш-ажылга ынак болуңар! Эки кылган ажыл – элеп читпес алдар!

379. Номчуңар. Санай адаан сөстөрни тывыңар.

ЧАСКЫ ХОВУДА

Хар чүгле арга чарыктарда арткылаан. Ховулар, даглар эдектери, шынаалар караргылаан. Тарыыр үе келген. Тракторлар сыгыр даң бажында-ла каргыраалай бээр.

Хек-даваннар, сарыг чечектер үнүп келген. **Чарып каан черлерни удавас кара-ногаан өңнүг тараа шыва бээр.**

Ховуларда тааннар шагда-ла четкилеп келген. Талыгыр дээрлеп дуруяалар кыңгырадыр эдип эрттип турар.

Карартыр парлаан домакты ушта бижээш, кежигүннериниң кырынга айтырыгларын бижирер.

380. Номчуңар. Домактарны дүжүрүп бижээш, үлегерде көргүскени дег кылдыр айтырыг салып, аас-биле сайгарыңар.

1. Кызыл чечек часты берген. 2. Аргада элик огурду. 3. Ыракта кастар алгыржы-дыр. 4. Дүүн хүреш маргылдаазы болган.

Үлегери: *Кызыл чечек часты берген.*

1. Домакта чүнүң дугайын чугаалап турарыл? – *Бо домакта чечек дугайын чугаалап турар.*

2. Чүү часты бергенил? – *Чечек часты берген.*

3. Кандыг чечек? – *Кызыл чечек.*

4. Чечек канчап барганыл? – *Чечек часты берген.*

381. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр, кайы сөстөр-биле харылзашкан-дыр, тодарадыңар.

Эки аът – эр кижиниң эжи. Ынчангаш тывалар аътты шаг шаандан бээр үнелеп, хүндүлөп, алгап-йөрөөп, ырлап, шүлүктөп, боттары-биле чугаалажып турар кылдыр тоолдарынга диригжидип келген.

382. Номчуңар. Домактарны дүжүрүп бижиирде, карартыр парлаан сөстөрниң айтырыгларын хөй сек орнунга кириңер.

ЧАЙЫК

Дүъште хүн оя хүннеп турган. Кежээликтей (...) дээрни кара булут дуй тыртып келген. Удаваанда (...) суггур (...) чаъс төп келген. Кызаңнаашкын соонда (...) диңмирээшкин чыжырткайнып-ла турду. Удаткан чок (...) чайык (...) эгелээн. Ынчалза-даа (...) кезек чаъс болган. Дээр ак-көк кылдыр (...) аяскан. Уруглар (...) дашкаар үне халышканнар.

383. Номчуңар. Карартыр парлаан чүве аттары кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр, чугаалаңар.

Тайгада аң хөй. Улар-оол тайгаже аңнап үнген. **Тайгага** чеде бээрге, **хар** чаапкан. Аң изи көскү апар-

ган. Ол **тайганы** эки билир. Улар-оол хөй олчалыг чанып келген.

384. Дүжүрүп бижээш, домак бүрүзүндө кирген сөстөрнүң айтырыын бжиңер.

1. Шөлде хөй инек оъттап чор. 2. Сүрүңмаа шыкта бызаа кадарып чор. 3. Хемден сериин салгын сырын-нап келди. 4. Сургуулдар фермага чораан.

кым? кайда? чүнү? канчап чор?

Үлегери: *Сүрүңмаа шыкта бызаа кадарып чор.*

385. Айтырыгларга харыы кылдыр домактардан чогаадып чугаалаңар.

1. Оолдар кыжын дагга чүнү көргенил?
2. Кымнар кайыын хөй диң тыпканыл?
3. Студентилер кажан тудуг кылчырыл?
4. Мөөгүлөр кайда хөйүл?

Үлегери: *Оолдар кыжын дагга бөрү көргөн.*

33. Сөзүглел

386. Номчуңар.

1. Чайын ада-иелеривиске дузалажыр бис. Хүн чаа-ла үнүп келген. Ыттар дыка эки эштип билир.

2. Ыттар – дыка эки эштип билир дириг амытан-нарның бирээзи. Оларның сугга дүшкен кижилерниң амы-тынын камгалап алган таварылгалары кайы хөй. Ыттар – бистиң өңнүктеривис.

Үстүндө ийи бөлүк домактарның кайызы сөзүглел тургузуп турарыл? Бадыткаңар. Сөзүглелге аттан тыпкаш, дүжүрүп бижип алыңар.

«Ада-иемге дузам» деп темага үш-дөрт утка талазы-биле харылзашкан домактарлыг сөзүглел тургускаш, бижип алыңар.

Утка талазы-биле ниити темалыг харылзашкан домактар **сөзүглел** тургузар. Сөзүглелге ат берип болур.

387. Бердинген сөстөр-биле үш домактан тургузуңар.

Арга-арыгны, камгалап турар, кижилер.

Бир, ыяш, кижилер бүрүзү, ужурлуг, олуртур.

Чылдың, школа, уруглар, чанынга, олуртуп турар, ыяштар.

Домактарны дүжүрүп бижип алыңар. Бирги домактың кол сөзү биле сөглөкчизин шыйыңар.

Тема дээрге сөзүглелде чүнүң дугайын чугаалап турары болур. Тема домактарны сөзүглел кылдыр каттыштырар.

388. Номчуңар. Дүжүрүп бижип алыңар.

АРЫГНЫҢ АПТЕКАЗЫ

Долаана, мыжыраш-кат, киш-кулаа, чодураа, чыжыргана, ыт-кады – үнелиг эм каттар. Школачылар бо чылын база эм каттарны чыып, кадырарыңга киржир. Оларны аптекаларга дужаар.

Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр? Ооң темазын тодарадыңар. Сөзүглелди чүгө ынчаар адааныл? Санай адаан сөстөрни дорт шыйыг-биле шыйыңар.

389. Сөзүглелди номчуңар. Утказын чугаалаңар, аттан тывыңар, темазын тодарадыңар.

Чер кырында хөй янзы дылдар бар. Ынчалза-даа делегейде дылдарның аразында төрөл дылдар база бар. Тыва дыл түрк дылдар аймаанга хамааржыр. Тыва дылдың төрөл дылдары: хакас дыл, шор дыл, тофа дыл, казах дыл, алтай дыл. Тыва дылга эң чоок

төрөл дылдарга хакас, шор, тофа дылдар хамааржыр. Төрөл дылдарның дыка хөй сөстери дөмей азы дөмейзимээр болур.

Адаанда схемада сөстери номчуңар. Тыва, шор, хакас дылдар төрөл дылдар деп чүвени канчап билдиңер?

Төрөл дылдар	Чүве ады	Демдек ады	Ат орну
тыва дыл	дыл	ажыг	мен
хакас дыл	дыл	ачыг	мин
шор дыл	дыл	ачыг	мен

390. Номчуңар. Сөзүглелди чүге ынчаар адааныл? Ооң темазын тодарадыңар, утказын чугаалаңар.

ШЕВЕР ООЛ

Бичии Алдын-оол кырган-авазы, кырган-ачазы-биле көдээде чурттап турар. Ада-иези кожуун төвүнде. Кырган-ачазы – шевер кижии. Ол чазаныр, дарганнаар. Алдын-оол ооң ажылын сонуургаар, хайгаараар. Ону дөзексээр. Чымчак ыяштар-биле кандыг-бир чүвениң дүрзүзүн чазап алыр. Кырган-авазы, кырган-ачазыңга көргүзөр. Олары Алдын-оолду мактаарлар.

Т. Сааяны-биле

Санай адаан сөстерлиг домактарны ушта бижээш, ол сөстерниң адаан шыйыңар.

391. Номчуңар. Бо домактар чүге сөзүглел болурун бадыткаңар. Аттан тывыңар, утказын чугаалаңар.

Кырган-авам хоюн аалче кириптер. Оглум аштаан боор дээш, Хоптак-Хой маңнап кээр. Мен ооң калчан ак хураганын кужактапкаш, өгден үне халыыр мен. Бир катап кырган-авам Хоптак-Хой сээң хоюң дээн. **Хоюмга** сагыш салырым дам барган.

**Школаже өөренип чорупкан мен. Бир катап дыш-
танылгада чана бердим. Ынчан үш класска мен.
Хоптак-Хой ам үш оолдуг. Өөр иешкилерниң чыды-
ны безин чаңгыс черде. Үзер хойлардан Хоптак-Хой
оолдарын хопталап болчу бээр. Улуг ирттен-даа ол
чалданмас. Дөңгүр бажы-биле дирт шак кылыр.**

О. Ондарныы-биле

Карартыр парлаан чүве аттарын ушта бижээш, падежин
тодарадыңар.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

392. Номчааш, дүжүрүп бижинер.

ЧАЙ

Бөлүк чокпак **чодураалар**
Мөңгүн дег ак **аржыыл** кеткен.
Шиник **чаагай** каас үе,
Чиңгир ногаан чай-даа келген.
Чечек, бүрү четчип үнгеш,
Черниң кыры хевистелген.
Ажыл-ишчи ары, куштар
Амданныг чем чыый берген.

Л. Чадамба

1. Шүлүктү доктаадып алыңар.
2. Карартыр парлаан сөстөрдө узун ажык үннерни иле-редир үжүктөрниң адаан шыйыңар.
3. Ол-ла сөстөр каш үнден, каш үжүктөн тургустунган-дыр, чугаалаңар.

393. Сөстөрни слогтарга чарыңар. Сөстү көжүрөр чурумун чугаалаңар.

Аалдар, кушкаш, чайын, уруглар, чайлаг, тараачыннар, ажылчыннарывыс.

394. Үжүктөрнү киирип тургаш, дүжүрүп бижирер.

1. Чашп... кижиниң с...зү хөй, чалгаа кижиниң чылда... хөй. 2. Ч...лгаа кижиде бажым дээр, чаз...й кижиде сукс...дым дээр. 3. Шын күчүл...г, шынар а...ылыг. 4. Биче чалг... улуг чалгаага чедир...р. 5. Эштиң эргизи эки, хеп...иң чаазы эки. 6. Тенек баш бут а...ыратпас.

(Үлегер домактар)

Үлегер домактарны доктаадып алыңар.

395. Чуруктарның аттарын бижирер. Оларны ажыглап, домактардан тургузуңар.

396. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрнү киирип тургаш, дүжүрүп бижирер.

1. Бистиң ...ывада хөй аймак сөөк чон...ар чурт...ап ...урар. Ында бедик ...айгалар хөй. 2. Спортчу кижиге шын ...ынып билири кончуг чугула. 3. Чарыш аъды мунган кижиде чүгенниң ...ыны-биле башкарып чоруур.

397. Баштай хүн дуртун илередир аттарны, ооң соонда неделяның хүннериниң аттарын, ооң соонда айлар аттарын, чылдың дөрт эргилдезиниң аттарын бижир.

Чай, январь, понедельник, эртен, февраль, күс, март, дүш, вторник, апрель, кыш, май, среда, июнь, кежээ, июль, август, четверг, сентябрь, пятница, октябрь, час, ноябрь, суббота, декабрь, воскресенье.

1. Хүн дуртун илередир аттар: ... ..
2. Неделя хүннериниң аттары: .....
3. Айлар аттары:.....
4. Чылдың үелери:.....

398. Дүжүрүп бижир. Карартыр парлаан сөстөрде дагынаан ажык эвес үжүктөрниң адаан шыйыңар. Шын бижилгезин тайылбырлар.

1. **Думчукка** тулганда бызаа сугжу. (*Үлегер домак*)
2. Аъттыг улус кел чыдыр. 3. Магазинде кышкы, чайгы **тоннар** садып турар. 4. Изигде сугга эштирге эки. 5. Суг ортулукту хөмө **аппарган**. 6. Онаалга күүсеттинген.

399. Номчуңар. Эжеш домактарда карартыр парлаан сөстөрниң утказын деңеңер.

1. Танцы шөлүндө **аныяк** оолдар-ла долу. **Чалы** кыстар база-ла казыргыландыр тепкен тур. 2. Бистиң хоорай, суурларывыста муң-муң **уран** холдар бар. 3. **Черзи** ирейниң **шевер** холдары даштан дыка хөй чүвелерни сиилип кылган. 4. Бо чылын **сырбык** сара ыяшка хөй болур. 5. **Диң** кат, мөөгү аймаан база алыр. 6. **Оргу** чер-биле чоруп орган бис. **Ак** черге шошкудуп-даа чоруур бис.

400. Дараазында сөстөрнүң чоок уткалыг сөстөрн бижирер. Эжеш сөстөрн ажыглап, домактардан аас-биле чогаадынар.

Кадыг – ... , дески – ... , адыг – ... , бөрү – ... , думчук – ... , арыг – ... , шоваа – ... .

401. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөрн чоок уткалыг сөстөрн-биле солувушаан, дүжүрүп бижирер.

1. Аңчы белеткел черинге хөй кеш дужааган. Ооң өртээнге акша болгаш бараан алган. 2. Бистиң клазывыстың өөреникчилери чүткүлдүг өөренип турар. Олар шыңгыы чурумнуг. 3. Ажыг кышка чаңгыс-даа баш мал алыспас бис.

Кириер сөстөр: *кызымак, алгы, соок, бир-даа, цнезинге, быжыг.*

402. Номчунар.

томаанныг

1. Соок хүннер улай-улай эртип-ле турган. 2. Суурнуң чаны-биле шапкын хем бадып чыдар. 3. Болат – томаанныг өөреникчи. 4. Кадыг ыяшты торга соктап-ла чыткан. 5. Ыраккы дагларда хойлар оъттап чорлар. 6. Школа чанында бир дең чавыс болгаш чиңге шеттер ногаарара берген турлар.

1. Карартыр парлаан сөстөрнүң орнунга удурланышкак уткалыг сөстөрн солуп кирибишаан, дүжүрүп бижирер.

2. Ол сөстөрн өске сөстөрн-биле солуптарга, утказы канчаар өскерли бээр-дир, чугаалаңар.

403. Сөстөрн ажыглап, домактардан чогаадып бижирер.

Кара – ак, улуг – биче, караңгы – чырык, чараш – чүдек, семис – арган, кашпагай – шүшпең.

Үлегери: *Дагда кара хойлар оъттап чор. Ховуну ак харшыпкан.*

404. Дараазында сөстөрнiң удурланышкак уткалыг сөстөрiн сактып тывыңар. Сөөлгү болгаш баштайгы эжеш сөстөрнi ажыглап, домактардан чогаадып бжиңер.

Кылын – ... , чиңге – ... , соок – ... , кортук – ... , көвей – ... , делгем – ... , чоон – ... , оожум – ..., кырган – ....

405. Сөстөрнi кымга? чүге? кымдан? чүден? кымны? чүнү? кымда? чүде? деп айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскертиңер.

Хол, кас, арга, белек.

Үлегери: *хол – холга, холдан, холду, холда.*

406. Сөстөрнi кымнар? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскертип бжиңер.

Дыт, дас, диин, даай, башкы, балык, буур.

Үлегери: *Дыт – дыттар.*

407. Номчааш, дүжүрүп бжиңер. Домакты кандыг үжүкбиле эгелеп бжиирин, ооң соонга кандыг бижик демдээ салырын сактып алыңар.

ЧАЙГЫ ДҮНЕ

Чайын турисчи походка чораан бис он беш хонукта узун орукту эрттивис оруувус ховулар, хемнер, эзимнер, даглар тавараан бир-ле кежээ хем кыдыынга доктаадывыс ай үнүп келген чоокта дааш чок чүгле суг шылыраажы дыңналыр ол дүне кайгамчык аяс болган.

Кол сөс биле сөглөкчилернiң адаан шыйыңар.

408. Номчааш, дүжүрүп бжиңер. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр, чугаалаңар.

ХҮН ҮНГЕН

Часкаар чайын чүве. Аажок эрте туруп келген мен. Чөөн чүктен дээр хаяаланып келген. Куштар хөглүг

ырын ырлай берген. Хүннүң херелдери дагларда, хемнерде, ховуларда, шынааларда алдынналдыр дээй берген. Салгынга чечектер саглаңайны берди. Хек эде берген. Арылар ажылче үнүпкен.

409. Номчуңар.

ЭРТЕН

Хүрең-кызыл чымчак хаяа
Хүннү мурнай хереп келди.
Ортулукта сууржугаштың
Отчугажы өжүп калды.

Буурул туман өрү үнгөш,
Булуттарда эшти берди.
Чыылган кастар дистинчипкен
Шынааларже шуужуп турлар.

Оргу шөлде чечектерде
Ожук-шалың мөңгүннелди.
Чыда хонган малдар сүрүг
Чымчак шыкче дойлуп үндү.

Даңгаар эртен турган улус
Тарааларже далажып тур.
Каптагайны байырлаткан
Хаяалыг хүн үнүп келди.

А. Пушкин

1. Чүве аттарын оларга хамаарышкан демдек аттары-биле кады ушта бижирер.

Үлегери: *Буурул туман.*

2. Кол сөс биле сөглекчи бооп чоруур сөстөрни ушта бижирер.

Үлегери: *Хаяа хереп келди.*

410. Херек черлеринге биче сектерни салып бжиңер.

1. Июнь айда **ыт-кады** чечектелир. Июльду сөөлзүреди **кызыл-кат инек-караа честек-кат** быжа бээр. **Кара-кат киш-кулаа** орайтады быжар. 2. Аргаларга чоруурга, **айлаң-сааскан** бо-ла таваржыр. Эзим-арганың **аң-меңи** чайын амыраар.

Карартыр парлаан сөстөрниң шын бижилгезин тайылбыр-лаңар.

411. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар. Карартыр парлаан домактың утказын тайылбыр-лаңар.

Бедик доруг аъттыг, чиңгежек мага-боттуг, бичии уруг ак-ак хой кадарып чораан. Сырый кара кирбиктиг дозураш карактары аажок сергелең, бопугур кызыл чаактыг уруг болган.

Бичии кадарчы Шапшал сыннарының уунче көрген. Ол угдан соок салгын чоорту дыңзып орган. Сынның кырында ак булут дээрже чоорту чылып эгелээн.

Маңаа, шириин агаарлыг Мөңгүн-Тайгага, агаар-бойдустуң өскерлиичели, ыглаан уруг ышкаш дээрзин бичии кадарчы билип турган. Ынчангаш ол хойну аалче чоокшуладырын кызыдып, бөле шаап эгелээн.

Улуг үжүк-биле бижээн сөстөрниң шын бижилгезин чугаалаңар.

412. Номчуңар.

КОСМОСЧЕ ОРУК

1961 чылдың апрель 12-ниң хүнү.

...Эртенги ак-көк дээрниң өңүндө хүнге чайыннанган ракета хөлчөк улуг кылдыр көзүлгөн. Кабинаже кирер халыпты черден көөрге, кара-баарзык уязы-

ның үдүндөн дээредевес хире апарган карара берген турган.

Юрий Гагарин бүрүн кеттинипкен болгаш ракетаның баарында туруп алган, Күрү не комиссиязының даргазынга ужарынга белен мен дээрзин илеткеп турган...

– Ужурашкыже!

Ооң соонда ол космос кораблинче көдүрүп чедирер лифтиже базыпкан.

Академик Сергей Павлович Королёв командылал черинче кире берген.

Адак соонда эң сөөлгү, аткан ок дег, кыска команда берген:

– Салып үндүрер!

Чер адаанда ырак дааш дыңналган. Реактивтиг шимчедикчилерниң ажылдап эгелей бергени ол. Ыракшыл дурандан көрүптөргө, чалбыраашты үндүр октавышаан, ракета, хөөн чок чүве дег, аяр черден адырлып үнүпкен.

– Че, чоруптувус! – деп, Гагаринниң магадаан ыткыр үнү дыңналган. – Байдалым эки-дир. Базышкын улгады бергенин эскерип чор мен. Ажырбас-тыр.

– «Кедр»! Мен «Заря»-дыр мен. Эки ужуткаш келириңни күзедивис. Эки-дир.

– Силерни билдим. Ужурашкыже, эргимнерим...

Элээн болганда, бүгү делегей Москва радиозунуң дикторунуң үнүн дыңнаан. Ю. Гагаринниң кайгамчыктыг ужудуушкуну бир шак дөртөн сес минута иштинде үргүлчүлээн. Совет корабль «Восток» Саратов облазының Смеловка деп көдээ суур чоогунга хонуп-

кан. С. П. Королёв октаргайже бир дугаар орук изээн кижиге-биле Волга эринде хоорайга журашкан.

– Четтирдим, Юра – деп, академик сеткил ханганын илереткеш, маадырны куспактаан.

– Силерге четтирдим, Сергей Павлович, менде чүү боор...

– Силер кижилерге космосче орук ажыдып бердиңер! – деп, академик чугаалаан.

1. Чугааның утказын аас-биле эдerti чугаалаңар.

2. Хуу аттарны ушта бижип алыңар.

413. Сөстөрни таарыштыр тургузуп тургаш, домактардан чогаадып бижинер.

Кайда?	Кандыг?	Чүү?	Канчанган? Канчап тур?
Дагда	черлик	кас	оьттап чор
Хелде	хөй	хой	эштип чор
Ыяш бажында	делгем	хек	эдип олур
Кудумчуда	чиик	машина	маннап чор
Ыракта	бора	шөлдер	ногаарарган

414. Номчааш, дүжүрүп бижинер. Домактарның соонга чогуур демдээн салыңар.

ЧУГАА

– Эжим, сен чайын кайнаар баар сен

– Мен көдээге дыштаныр мен Күскээр сизген ажылынга киржир мен

– Сээң аалың кайы кожуунда ийик

– Каа-Хем кожуунунда болгай

– Каа-Хемниң чогуу кайызындал

– Сарыг-Сеп суурнуң үстүү чарында Дерзиг-Аксы деп сууржугаш бар Ында чурттап турар мен

– Дыка эки-дир аа Мен чайын Саян артында Абакан хоорайда чурттап турар угбам сугга дыштаныр мен.

415. Чугааны номчааш, утказын эдертир бижирер.

ДИЛГИНИҢ УЖУТКАНЫ

Таджик кадарчылар Даган деп черге дилги биле бүргүт деп эзирниң демиселин көргөн.

Аяс хүн турган чүве-дир. Сарыг дилги оглу үңгүрүндөн үнүп келген. Хенертен эзир, октаан даш дег, ооң кырынга кээп дүшкөн. Бичии чүве чүү боор, эзирниң чидиг дыргактарынга дырбаңайны бергеш, багаай алгырган.

Ооң соонда кайгамчык чүве болган. Дилги оглу-нуң иези оккулаштыр шурааш, эзирниң кырында-ла барган. Эзир ону дүжүр октап чадааш, күженип-күженип дээрже аспаанда дилги оглу тепкен, кырында дилги мундурган ужуп үнгөн.

Дилги чидиг диштери-биле бүргүттү ызырып эгелээн. Чула ызырткан эзир шаа төнүп, харыксырааш, хая кырынга чылча дүжүпкөн. Дилги эзирниң кырынга чораан болгаш ажырбаан.

Оон дилги ээн үңгүрүнче углапкан.

416. Номчуңар. Аржаан дугайында чүнү билип алганыңарны чугаалаңар. Карартыр парлаан сөстөргө чоок уткалыг сөстөрдөн тывыңар.

ИЗИГ-СУГ АРЖААНЫ

Изиг-Суг дээрге ёзулуг-ла тайга хеми болган. Ооң **шапкын** деп чүвезинге суу көвүк шурап чыдар, мырыңай ак көстүр. Хайнып-мөөреп чыдар **калчаа** далай бар дээр сөстөрни мен чүгле тоолдардан номчаан мен, а херек кырында черден бургурткайндыр бусталып чыдар **изиг суг** үнүп чыдарынга шуут-ла бүзүревейн чораан мен.

Бо аржаан Чойган дээр хем унунда турар, ынчангаш ону Чойган азы Изиг-Суг аржааны дижир.

М. Эргептии-биле

417. Шүлүктү аянныг номчуңар.

ХӨГЛҮГ ЧАЙ

Чалар от дег херел чашкан
Чайның хүнү эргип келди.
Өзен, мээсти, шынаа, шөлдү
Өңгүр чечек шыва берди.
Өөрүшкү арнын каастаан
Өөреникчи эрес чаштар
Чаа күштер немеп алыр
Чайгы дышче киривитти.
Хамык ыяш – ногаан далай
Ханаландыр хүрээлепкен
Каас-чараш лагерьлер-даа
Каткы, ырлыг болу берген.

Э. Кечил-оол

Өөреникчи, чаштар деп сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар.

418. Номчуңар. Карартыр парлаан домактың кол сөзүн, сөглөкчизин база ийиги черге кезигүннерин тывыңар. Санай киирген сөстөрнү адаңар. Чугааның утказын аас-биле дамчыдыңар. Чүве аттарын бөлүктөрнүнүң аайы-биле ушта бижидер.

АЗАС ХӨЛ

Бис сырый дыттарлыг аргадан үнүп келдивис.

Мурнувуста бо улуг чаагай хөл чатты берген чалгып чыдыр. Ыракта ногаан ыяштыг ортулуктар көстүр. Хөлдү аргалыг даглар, делгем одарлар хүрээлээн. Азас хөл ол. Тожунуң бир чурумалдыг хөлү.

Хөлдүң кыдыындан эгелээн арга-арыгларда инекаараа, кызыл-кат, кускун-кат, чодураа, киш-кулаа, көк-кат эңдере үнген. Эртен, кезжээ эликтер огуржур. Терең оъттуг одарларда фермаларның инектери, чайлаглаткан өшкү, хойлар чапты бергилээр.

Хөлдүн бодунда, ынаар агып кирген хемнерде
кандыг-даа балык бар. Шортаннар, ала-бугалар,
мыйыттар, кызыл-адактар, белдер, кадыргылар дээш
кандыг балык чок дээр!

Азастың эриинге келдивис. Ырак эвесте кедергей
онза доңгажык дээр кызылзымаар ак чечектер салдап
тур. Хүндүс часты бээр, дүне дуглалы бээр чечектер-
дир.

Дүне хөлдүн кылаң арыг суунга сылдыстар, ай ой-
нап турар, хүндүс ооң суу дээр-биле өңнежи бээр.

«Кым Тожуга чорбааныл, ол Тываны көрбээни
ол» – деп, улус бо-ла чугаалажыр.

Шынап-ла ындыг.

Шүлүктү номчуңар. Шээжи-биле доктаадып алыңар.

Арга-ыяжы арбын,
Агаары-даа арыг,
Аржаан суглуг хөлүм.
Азас, Азас, Азас!

Ч. Кара-Күске

419. Номчунар. Сөзүглелге аттан бериңер, утказын аас-биле дамчыдыңар.

Аалымга дузалажыптар апарган мен. Дуза чеди-ре берген деп сөстөр бичии кижиге чоргаарал болур. Чүнү кылбас дээрил! Анай, хураган, бызаа кадарар. Оларны кадарары хойдан берге. Чүге дээрге олар тене-не, мелегей, даады ойнаар. Хенертен дешкилежип ыңай боор. Бичии-ле чүве болза хояр. Догдур-дагдыр ыңай боор. Дешкилежип ойнап турда чараш, чаптан-чыгларын канчаар!

С. Сарыг-оолдуу-биле

420. Аянныг номчуңар.

ЭРТЕН

Хүн-даа үндү.
Мен-даа үндүм.
Хүннээректээн чаагайын.
– Менди-ле ыңар, эртенги Хүн!

**Ада-чуртта,
аалывыста
алдын хаяа аалдап кээрге,
амыдырал хайнып үндү.**

Хөкпеш эртен хөглөп ужуп,
ыяштарда өөрүн кый деп,
ырлап, ойнап, эдип олур:
– Чыып чивит! Чыып чивит!

Чиде бердиң, кайда бардың?
Чиргилчинниң чаражын көр.
– Чеде бердим, чеде бердим!
Че, че, болзун, далашпа! – деп,
Шиижекчигеш харыылап ор.

Алдын херел
аразында
аал ишти, авам, ачам
ажылынче далаш бар чор.

Эртенги хүн,
экии, ыңар,
эргим, төрөөн, улуг чуртум,
эргип келген Хүнүң-биле!

Л. Чадамба

1. Карартыр парлаан домакта чүве аттарын тывыңар.
2. *Хүннээрэктээн* деп сөстү көжүрер кылдыр слогтаңар.

421. Өөредилге номунуң допчузундан чыл дургузунда кандыг темалар өөрөнгениңерни номчуңар. Номнуң кандыг кезээнден ону билип ап болурул?

422. Айтырыг бүрүзүн кичээнгейлиг номчуңар. Өөредилге номунда дүрүмнөр, тайылбырларны ажыглап тургаш, дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Сөзүглел деп чүл? Үш-дөрт домактыг сөзүглелден тургузуңар.

2. Домак деп чүл? Чижектерден бериңер.

3. Сөс деп чүл? Үш-дөрт сөстен адаңар. Бир сөс өске сөстен чүнүң-биле ылгалырыл? Тайылбырлаңар.

4. Сөстөр кандыг уткалыг кезектерден тургустунарыл? *Диин, аңчы, даглар* деп сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

5. Домак чүден тургустунарыл? Домак аразында утка талазы-биле харылзаалыг сөстөрдөн тургустунар деп чүвени чижектерге тайылбырлап, бадыткаңар.

6. Кандыг чугаа кезектери билир силер? Боттарыңар чижектериңер бериңер. Чугаа кезектери: *чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, эдеринчи.*

Аң – чүве ады.

Ийи, беш – сан ады.

Аңна – кылыг сөзү.

Аңныг – демдек ады.

Дег, ышкаш, ёзугаар – эдеринчилер.

7. Кандыг домак кежигүннери билир силер? Боттарыңар домактардан чогааткаш, оларны кежигүннерге сайгарыңар.

Домак кежигүннери *чугула* болгаш *ийиги чергениң* деп чарлыр. *Кол сөс* биле *сөглекчи* – *домактың чугула кежигүннери*.

Уруглар чайын лагерьге дыштаныр.

423. Сөзүглелди номчуңар. Ында каш домак бар-дыр?

Адыг оглу ары чигириниң чаагай чыдын тыныпкан чоон дытка чеде берген дыттың унунда коңгул бар бооп-тур ол солагай холун коңгулче суп киирипкен коңгулдан арылар өөңейнип-ле үнген адыг оглу шыргайже ыңай болган.

1. Сөзүглелди бижип алыңар. Домак бүрүзүнүң соонга улут сектерни салыңар.

2. Бирги домактың чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар. Сөөлгү домакта чүве аттарын үстүңге айтыңар.

424. Аянынг номчуңар. Шүлүккө аттан бериңер.

Кааң аяс часкы хүн
Харны соя октапты.
Кырган, чалыы шупту
Кышкы хевин ужулду.

Черниң кыры ногаан,
Чечек бүргеп шимеди.
Куштар үнү аргада
Куттулуп тур, хөглүүн.

К. Бижек

Бирги домакты дүжүрүп бижип алгаш, кол сөс, сөглекчизин шыйыңар.

Часкы, харны, куштар деп сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар.

425. Дараазында кезектерден тургустунган сөстөрдөн тыпкаш, бижип алыңар.

- 1) $\frown \square$ 2) $\frown \wedge$ 3) $\frown \wedge \square$ 4) $\frown \square \square$

426. Дараазында план ёзугаар чүве аттарын, демдек аттарын болгаш кылыг сөстөрүн деңнеп көрүңер.

1. Сөс чүнү илередирил?
2. Кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?
3. Канчаар өскерлирил?

427. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Аалывыска Хартыга деп коданчы ыт бар чүве. Коданчызы кайгамчык-ла. Ынчалза-даа ол кайы-хамаанчок каржыланмас. Анай, хураганга бодунуң эниктери-биле дөмей ынаа аажок. Коданчы ытка авам, ачам болгаш аалдың ээлери ынаныр.

Сөзүглелде чүве аттарын адаңар.

Эргим уруглар!

Өөредилге чылы төнгени-биле силерге байыр чедирип тур бис! Төрээн дылыңар дугайында хөйүңү биллип алдыңар. Чайгы дыштанылганарны солун эрттирериңерни күзедивис. Келир өөредилге чылында ужурашкыже, байырлыг!

САЙГАРЫЛГАЛАРНЫҢ БӨДҮҮН ҮЛЕГЕРЛЕРИ

I. СӨСТҮҢ ҮН ҮЖҮК САЙГАРЫЛГАЗЫН КЫЛЫРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Сөстү бижип алыр.
2. Сөсте каш слог барыл?
3. Сөсте каш үн, каш үжүк барыл?
4. Сөсте каш ажык үн, каш ажык эвес үн барыл?
5. Ажык үн болза, кыска азы узун ажык үн бе?

Аас-биле сайгарылганың үлегери:

тоолдаан – 2 слог, 6 үн, 8 үжүк, ийи узун ажык үн, 4 ажык эвес үн.

II. СӨСТҮҢ ТУРГУЗУУН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Сөстү бижип алыр.
2. Ук сөске төрел сөстөр тып тургаш, дазылын тывар, дуга дег демдек-биле ( ) айтыр.
3. Сөстү уткалыг кезектерге (дазыл, кожумактарга) чарар.

Аас-биле сайгарарының үлегери:

малчыннарга, төрел сөстөр *малдыг*, *малдаар*, *малзыг*, *малчыгаш*; ниити кезээ *мал*, ынчангаш *малчыннарга* деп сөстүң дазылы *мал* (*мал-чын-нар-га*).

III. ЧҮВЕ АДЫН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Чугаа кезээ.
2. Кандыг айтырыгга харыылаттынары.
3. Чүнү илередири.
4. Эге хевири (чаңгыстың саны, адаарының падежи).
5. Падежи.
6. Саны.

Аас-биле сайгарарының үлегери:

Ыттар ээрген. Ыттар – чүве ады, чүлөр? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвелерниң адын илередип чоруур, эге хевири *ыт*, адаарының падежинде, хөйнүң санында.

IV. ДЕМДЕК АДЫН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Чугаа кезээ.
2. Кандыг айтырыгга харыылаттынары.
3. Чүнү илередири.

Аас-биле сайгарарының үлегери:

Терең суг шаалаан. Терең – демдек ады, *суг* деп чүве адынга хамааржыр, кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвениң шынарын илередип турар.

V. САН АДЫН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Чугаа кезээ.
2. Кандыг айтырыгга харыылаттынары.
3. Чүнү илередири.
4. Домакта кандыг чугаа кезээ-биле холбашканы (согунчугаш-биле айтыр).

Аас-биле сайгарарының үлегери:

Үшкү класста үжен өөреникчи бар. Үшкү – сан ады, кашкы? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвениң дугаар санын илередип чоруур; *класста* деп чүве ады-биле холбашкан.

Үжен өөреникчи: *үжен* – сан ады, к а ш? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвениң санын илередип чоруур, өөреникчи деп чүве ады-биле холбашкан.

VI. КЫЛЫГ СӨЗҮН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Чугаа кезээ.
2. Кандыг айтырыгга харыылаттынары.
3. Чүнү илередири.
4. Үези.

Аас-биле сайгарарының үлегери:

Час дүшкен. Дүшкен – кылыг сөзү, канчанган? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвениң кылдыныын илередип чоруур, эрткен үеде.

VII. ДОМАК КЕЖИГҮННЕРИН САЙГАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ:

1. Домакта кымның азы чүнүң дугайында чугаалап турар сөстү тывар. Ол сөсче айтырыг салыр: кым? азы чүү? Ол домактың кол сөзү болур. Кол сөстү чаңгыс шыйыг-биле демдеглээр.

2. Кол сөстен чүнү кылып тур? чүнү кылганыл? чүнү кылырыл? чергелиг айтырыглар салыр. Домакта ындыг айтырыгларга харыылаттынар сөс – сөглекчи болур. Сөглекчини ийи шыйыг-биле демдеглээр. Чижээ: Ыт ээрген.

3. Кол сөс биле сөглекчиден домактың өске кежигүннеринче айтырыглар салыр. Ийиги чергениң кежигүнү кол сөстү азы сөглекчини тайылбырлап чоруурун тодарадыр. Домакта сөстөрниң харылзаазын согунчугаштар-биле демдеглээр.

Бичии Херелмаа сумказын чүктепкен.

VIII. СӨЗҮГЛЕЛДИҢ ПЛАНЫН ТУРГУЗАРЫ:

1. Сөзүглелди төнгөн уткалыг кезектерге чарар.
2. Кезек бүрүзүнүң кол бодалын тодараткаш, бижиир.

ШЫН БИЖИИРИН БИЛИП АЛЫР СӨСТӨР

А

ада-чурт
ажыл-агый
айыраң чараш
апаар (болу бээр)
аппаар (алгаш
баар)
артык

Б

боо-чепсек
бора-хөкпеш
бөмбүк

В

вертолёт

Г

галстук

Д

даңгырак
демир-орук
дөртен
дүккүр
дүштеки

И

инек-караа
имиртиң
ирт

К

карттаар
кассир
катаптаар
каттыжар
каттырар
күш-культура

М

малгаш
мурнуку

Н

начын
ниити

О

олар
ортумак
отряд
отгур
оьттаар
оьткарар

Ө

өрттенир
өөренир

П

почта

Р

радио

С

суггарар
суггаттыг

Т

танкистер
томаанныг
тураскаал
тывызык

У

угаан-сарыыл

Х

хана солун
харыысалга
хаттыг
хуусаа

Ч

четче
чурттаар
чүктээр

Ш

шокар
шопулак

Э

эргине
эрттирер

1. Өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары 3

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

2. Үннер болгаш үжүктөр 18
3. Ажык үннер 21
4. Кыска болгаш узун ажык үннер 22
5. Өк-биле адаар ажык үннер 25
6. Кадыг (з) болгаш чымчак (ь) демдектерлиг сөстөр 28
7. Е, ё, ю, я деп үжүктөрлиг сөстөр 31
8. Ажык эвес үннер 34
9. Эгезинге *n* болгаш *m* бижиир сөстөр 38
Катаптаашкын 41

СӨСТӨР

10. Сөстүң тургузуу (составы) 43
11. Чаңгыс дазылдыг сөстөр 47
12. Сөс иштинге катаптаан ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири 50
13. *Тып, тик, төк, тырт, теп, тут* деп сөстөрни кожумактар немежирге, шын бижири 51
14. *-дыр (-дир, -дур, дур, -тыр, -тир, -тур, -тыр)* деп артынчыларны шын бижири 52
15. Дефистеп бижиир нарын сөстөр 55
Катаптаашкын 57

ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

16. Ниити билиглер 59
17. Чүве ады 61
18. Чүве аттарының саннарга өскерлири 69
19. Чүве аттарының падежтерге өскерлири 71
20. Хуу аттарны шын бижири 79
21. Демдек ады 85

<i>Катаптаашкын</i>	93
22. Сан ады	99
23. Эдеринчилер	103
24. Кылыг сөзү	104
25. Кылыг сөстөрүниң үелерге өскерлири	110
<i>Катаптаашкын</i>	117

ДОМАК

26. Домак дугайында ниити билиглер	119
27. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары	125
28. Домактың кежигүннери	131
29. Домактың чугула кежигүннери	131
30. Ийиги чергениң кежигүннери	132
31. Домакта санай адаан сөстөрүниң аразынга биче сек	133
32. Домакта сөстөрүниң харылзаазы	135
33. Сөзүглел	143
<i>Чыл дургузунда өөрөнгөн чүцүлдери катаптаары</i>	146
<i>Сайгарылгаларның бөдүң үлегерлери</i>	162
<i>Шын бижиирин билип алыр сөстөр</i>	165

Учебное издание

*Шулуу Чыргал-оолович САТ
Наталья Чоодуевна ДАМБА
Нелли Михайловна ОНДАР*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

3 класс

Издание второе

**Учебник для общеобразовательных
учреждений**

**Издание подготовлено в соответствии с Федеральным
государственным образовательным стандартом**

Редактор издания *Л.А. Ооржак*
Художник иллюстраций *В.У. Донгак*
Оформление обложки *М.Ч. Чооду*
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*
Корректор *У.Г. Домур-оол, А.М. Топул*

Подписано в печать 14.12.2020. Формат 70x100 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook.
Физ.п.л. 10,5. Уч.-изд.л. 9,6. Тираж экз.
ТП 2016. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства
образования и науки Республики Тыва
«Институт развития национальной школы»,
667000, г. Кызыл ул. Рабочая, 2

Отпечатано в ОАО «ПИК «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.